

Nagy Ágnes

VÁROSNEGYEDEK ÉLETCIKLUSA – LAKÁSELOSZTÁS – TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS

A Lipótváros társadalma 1930–1960 között*

A piaci bérlakás-forgalmat felszámolva az 1944/1945-től előbb átmenetileg, majd véglegesen központi irányítás alá vont bérlakás-rendszeren keresztül a politikai hatalom 1944-től kezdődően meghatározó befolyással volt a budapesti társadalom térbeli strukturálódásának folyamataira. A bérházas negyedekben a népesség térbeli mobilitásának egyes csatornáit a lakáselosztás eszközével megnyitva illetve lezárva a hatalom társadalmi csoportok közötti cserélődéseket indukált. Egyes csoportok kiszorulása és helyükre más csoportok beáramlása mögött a helyi társadalom (át)szerveződésének folyamatában egyes társadalmi csoportok egy-egy városnegyed társadalmában elfoglalt helye és szerepe szűnt meg, vagy alakult át. Legközvetlenebbül a budapesti zsidóság 1944. június 20. és 23. között véghezvitt összeköltöztetésével, az 1951. évi budapesti kitelepítéssel és az 1956-os emigrációs hullámmal megüresedő lakások újraosztásával avatkozott be a politikai hatalom erőszakos úton a fővárosi társadalom térbeli szerkezetébe. E megfontolások alapján a bérházas negyedek társadalmának a lakásrendszer kontextusába helyezett vizsgálatával a fővárosi társadalom 1945 utáni átalakulásának folyamatához juthatunk közelebb. Az egyéni és családi életpályák nyomait lakóhelyi összefüggéseikben őrző népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címjegyzékek és lakónyilvántartások azok a források, amelyek a kvantitatív és a mikroszkopikus elemzés szintjén is alkalmasak a budapesti városnegyedek XX. századi társadalmának az 1945-ös historiográfiai cezúrárt átlépő longitudinális vizsgálatára. E forrástípusok felhasználásával tárhatjuk fel, hogy a hatósági irányítás alá vont lakásrendszer keretei között a helyi népesség szerveződésébe a lakások újraosztásával közvetlenül beavatkozó politikai hatalom milyen mértékben tudta átalakítani egy-egy negyed társadalmi-térbeli szerkezetét, mennyiben volt képes tartós és szervessé váló átrétegződést kiváltani. Ugyanakkor a helyi társadalmat alkotó foglalkozási-társadalmi csoportok közötti arányok változása, egyes csoportok eltűnése, más csoportok beáramlása, és egyes csoportok stabilitása mögött a helyi társadalom szerveződésének mikroszintű vizsgálatával az 1945 előtti és utáni budapesti társadalom törései és folytonosságai rajzolódnak ki. E kérdésfeltevés alapján Budapest egyik belső, bérházas negyede, a Lipótváros 1930 és 1960 között végbement társadalmi változásainak vizs-

* Szeretném megköszönni Budapest Főváros Levéltára mindazon levéltárosainak segítségét, akikre az iratanyag eddigi feltérképezése során támaszkodhattam: Gajáry Istvánét, Héjj Csabáét, Lakatos Ferencét, Lugosi Andrásét, Nagy Sándorét, Sarusi Kiss Béláét, Sipos Andrásét, Szilvay Gyuláét és Takács Editét. Köszönöm Á. Varga Lászlónak, Budapest Főváros Levéltára főigazgatójának, hogy felhívta figyelmemet az V. kerületi IKV-anyagra. Köszönet illeti továbbá Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodájának vezetőjét, Erdei Gyulát a lakónyilvántartó könyvek összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

gálatát megkezdve, a népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címjegyzékek és lakónyilvántartások felhasználásával annak hét, nem statisztikai mintavétel, hanem a forrásadottságok véletlenszerűsége alapján kiválasztott bérházát vizsgálom.¹ Az elemzésnek az egyéni–családi életutak mikroszintjén nyíló lehetőségeihez képest jelen tanulmány a társadalmi változások lakáspiaci kontextusban megközelített vizsgálatának módszertani–forráskritikai tapasztalatait és a hét ház bérlőközössége kvantitatív – statisztikai módszerű – elemzésének első eredményeit összegzi.²

Az I. világháború alatt bevezetett, majd az azt követő években kiterjesztett hatósági lakáspiaci szabályozás fokozatos felszámolásával 1933-ban helyreálló szabad bérlet-forgalom újbóli korlátozására 1941 őszén került sor első ízben.³ Egy 1941 szeptemberében életbelépő rendelet a közszolgálati alkalmazottak lakásszükségletének biztosítása érdekében – amennyiben a lakások szabad bérbeadása útján ez nem megoldható – lehetővé tette a lakatlan, elhagyott vagy megüresedő lakások, valamint a nagylakások önálló lakás céljára is alkalmas részének igénybevételét.⁴ 1942 januárjában egy újabb lakásbérleti szabályozás a megjelölt lakások körének igénybevehetőségét a közszolgálati alkalmazottakon kívül mindazok javára kiterjesztette, akiknek az adott lakásban való elhelyezését a közérdek megkívánta.⁵ Bár ezek a háborús lakásügyi szabályozások már lehetővé tették bérletlakások hatósági igénybevételét, a fővárosi lakáspiac tömeges átrendeződését a budapesti zsidóság 1944. június 20. és 23. között végrehajtott összeköltöztetése idézte elő. Zsidónak minősülő személyek lakásainak igénybevétele előtt már 1944. április 28-án megnyílt a lehetőség: az ezen a napon hatályba lépő, „a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása” tárgyában kiadott 1.610/1944. M. E. számú rendelet jogszerűvé tette az ún. indokolt lakásszükségletet meghaladó lakásaik igénybevételét. A lakások tömeges megüresedését azonban nem ez a rendelet, hanem a fővárosi zsidóság ún. csillagos házakba való összeköltöztetése eredményezte.⁶ Az összeköltöztetés nyomán megüresedett lakások kiutalását a polgármester előbb a kerületi előjárók hatáskörébe utalta, majd 1944. július 9-től a belügyminiszter felügyelete alatt álló lakásügyi kormánybiztos gyakorolta a hatósági jogokat a lakások igénybevételére és új bérlők kijelölésére.⁷ Az 1944-ben a zsidónak minősített lakások igénybe-

¹ A szakdolgozat keretei között megkezdett vizsgálat: NAGY 2003. A hét vizsgált bérház: Nádor u. 5., Nádor u. 6., Mérleg u. 9., Mérleg u. 11., József Attila u. 12., József Attila u. 16. és Hercegpri-más u. 13.

² Egy, a hét közül kiemelt bérház, a Nádor utca 5. szám bérlőközösségének mikroszintű változásait lásd: NAGY 2004.

³ Az I. világháború alatti és a két világháború közötti lakásügyi szabályozások összefoglalását lásd: BORSOS–NÉMETH 1938.

⁴ 6.740/1941. M. E. sz. rendelet, 6. § 1–5. pont.

⁵ 590/1942. M. E. sz. rendelet, 12. § 2. pont.

⁶ 147 501/1944.–IX. számtól 147 514/1944.–IX. számig terjedő polgármesteri rendeletek.

⁷ „A kerületi előjárók már megkapták az utasítást arra, hogy az elhagyott zsidó lakások igénybevételével haladéktalanul gondoskodjanak a bombakárosultak elhelyezéséről.” („Ne rohanja meg a kö-zönség a lakáshivatalt!”) *Új Magyarország* 1944. június 29. 7. Közli: BENOSCHOFZKY–KARSAI 1960. 335.) A lakásügyi kormánybiztosi jogkört a 2.510/1944. M. E. sz. rendelet hozta létre.

vételét, és új bérlőknek, elsősorban bombakárosultaknak történő kiutalását szervező hatósági elosztást az ostromot követő első napokban megjelent új lakásrendeletek kiterjesztették. A hatósági elosztás az ostromkárok nyomán Pesten 1945. január 18. után jelentkező tömeges hajléktalanság problémájának átmeneti kezelése érdekében vált szükségessé. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 18-án a háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakások ügyében lakáshivatal felállítását rendelte el.⁸ A bombakárosultak elhelyezésének szükségessége mellett a hazatérő régi bérlők és az 1944. március 19. után behelyezett új bérlők jogainak összeegyeztetése a társbérletesítés első hulláamához vezetett, az indokolt lakásszükséglet fogalmára alapozva. A család nagysága és a családfő foglalkozása szerint meghatározott indokolt lakásszükséglet mértékét meghaladó lakásrészek igénybevehetővé váltak. Az 1945. évi kényszerállapotok között született átmeneti hatósági lakáselosztást – a szabad bérlakás-forgalmat lakások és lakrészek igénybevételével korlátozó, és társbérletesítő gyakorlatával – a 6.000/1948. Korm. számú rendelet véglegesítette. Miután 1948-ban az államosított bankok és más vállalatok tulajdonában lévő bérházak a Közületi Ingatlan Központ felállításával állami kezelésbe mentek át, a piaci bérlakás-forgalom maradékának felszámolása és állami monopolizálása az 1952. évi bérház-államosítással vált teljessé.⁹ A zsidónak minősített lakások 1944-ben történt igénybevételéhez hasonlóan az 1950-es évek budapesti társadalmának két nagy, lakások tömeges megüresedésével járó cserélődési hulláma, az 1951-es kitelepítés és az 1956-os emigráció kormányzati kezelése ugyancsak beépült a fővárosi lakásinség problémájának kezelésébe.¹⁰ A Budapesten 1951. május 21-én megkezdett kitelepítési akciónak a nyilvánosság felé is meghirdetett célja volt a fővárosban az 1940–1950-es évek fordulójára kialakult túlszűfolt lakáshelyzet enyhítése a felszabaduló lakások újraosztása révén. A Szabad Nép kitelepítést hírül adó hivatalos bejelentése szerint „a kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahanovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapják meg”.¹¹ Az 1956-os emigrálások nyomán megüresedett és nyilvántartásba vett lakások ügyében intézkedő kormányrendelet alapján az elhagyott lakások felett a lakásügyi hatóságok a fennálló jogszabályok szerint rendelkezhettek.¹²

Az 1944-től jelentkező politikai beavatkozások – társadalmi összetételénél fogva – többszörösen is érintették a Lipótváros népességét. Az 1941-ben 38%-ban izraelita főbérlők által lakott, de a zsidóellenes intézkedések által ennél magasabb arányban érintett Lipótváros esetében nem csak az 1944/1945-ös periódusban, a zsidónak minősített lakások újraosztása kapcsán valószínűsíthető nagyarányú érintettség.¹³ A sztereotípiá vagyonos vállalkozó zsidó polgárság által lakott Lipótváros-képéhez képest felekezeti és társadalmi rétegződésében is összetettebb, heterogén népességű városrész társadalma további tényezők folytán is markáns átrendeződésnek volt kitéve. Egyrészt, a gazdasági élet államosítását mint egy magántisztviselők, szabadfog-

⁸ 34/1945. M. E. sz. rendelet.

⁹ 9.390/1948. Korm. sz. rendelet és az 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet.

¹⁰ HEGEDŰS–TOSICS 1982. 9. 15. és 19.

¹¹ „A budapesti kitelepítésről”. *Szabad Nép* 1951. június 17. 3.

¹² 8/1956. (XII. 13.) Korm. sz. rendelet.

¹³ Az izraelita főbérlők városrészenkénti százalékos arányát közli: Statisztikai Értesítő 1942. július. 151.

lalkozású értelmiségiek, kereskedők és iparosok Budapest más negyedeihez képest felülreprezentált rétegei által lakott városrész élte meg a Lipótváros. Másrészt, 1945 után a belügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium és a pénzügyminisztérium Várból a Lipótvárosba történő leköltözése, valamint az újonnan szervezett minisztériumok lipótvárosi székházakban való elhelyezése felerősítette a városrész már a két világháború között is meglévő kormányzati negyed szerepét. E változások tükrében lehet feltenni a kérdést, hogy vajon milyen mértékben vette igénybe a helyi lakásállományt az új államapparátus káderállományának lakásigénye, és mennyiben lépett a két világháború közötti egyik domináns csoport, a magántisztviselők helyébe egy új tisztviselőréteg. Ugyanakkor, a magángazdaság felszámolásával a kereskedők és kisiparosok piaci helyzetének korlátok közé szorítása, illetve ellehetetlenítése, valamint az értelmiségi szabad pályák államosítása milyen változásokat idézett elő a helyi népesség e csoportjainak helyzetében? Harmadrészt mennyiben igazolódik a két világháború között magas státusú Lipótváros esetében az az előfeltevés, miszerint a lakások központi elosztásában az ipari munkások preferált helyzetet élveztek volna?

A politikai hatalom lakáspiaci beavatkozásával párhuzamosan egy másik folyamat társadalmi hatásaival is számolni kell. A városrész bérház-állományát a két világháború között is a XIX. századi építésű ingatlanok uralták. A II. világháborúval megszakadó korszerűsítés és karbantartás hiányában fizikailag leromló XIX. századi építésű bérházakban a lakásállomány gyökeres átalakuláson ment keresztül. A társbérletesítés és a lakások műszaki megosztása nyomán a négyszobásnál nagyobb lakások arányának radikális csökkenésével az egy- és kétszobás lakások aránya kétszereződött meg. (1. táblázat) E folyamat fényében a társadalomtörténeti kutatásnak azt a kérdést is fel kell tennie, hogyan módosult, értékelődött át az ingatlanok fizikai leromlása és a központosított lakáelosztás csatornáin végbemenő társadalmi átrétegződés kölcsönhatásában a városrész státusa, és milyen hatást gyakorolt e két folyamat a társadalmi csoportok lakóhely-választására, városon belüli térbeli mobilitására.

1. táblázat. A lakásállomány változása 1941 és 1960 között

	Nádor u. 5.		Mérleg u. 9.		Hercegprímás u.13.		Összesen	
	1941	1962	1941	1962	1941	1962	1941	1962
1 szobás	2	7	1	6	2	12	5	25
2 szobás	7	16	7	12	9	15	23	43
3 szobás	2	4	1	-	3	2	6	6
4 szobás	8	2	2	-	1	1	11	3
5 szobás	1	-	-	-	1	-	2	-
6 szobás	2	1	-	-	-	-	3	1
Összesen	22	30	12	18	16	30	60	78

Források:

Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

A nagyvárosi társadalom tagjait név szerint nyilvántartó forrástípusok, úgymint a népszámlálási adatfelvételi ívek, a választói névjegyzékek és a címtárak társadalomtörténeti célú felhasználása a nemzetközi várostörténet bevett módszere. Az 1960–1970-es években az amerikai várostörténet keretei között születő kvantitatív irányzat, a New Urban History éppen e kvantifikálható források kiaknázásának lehetőségét fedezte fel.¹⁴ A várostörténetet társadalomtudományos megközelítésben, a névtelen emberek hétköznapijainak történeteként művelő irányzat a népszámlálások, választói névjegyzékek, címtárak, adóívek, hagyatéki iratok bevonásával a városi társadalmat dinamikus folyamataiban – migráció, mobilitás – értelmezi. A francia várostörténetben is meghonosodó irányzatot képviselve Jean-Luc Pinol 1980-as években végzett Lyon-kutatása pontosan tükrözi a kvantitatív, társadalomtörténeti irányultságú várostörténet kérdésfeltevéseit és módszereit.¹⁵ Az 1890-es évek és az 1930-as évek keresztmetszetének összehasonlításával a lyoni társadalom nyitottságát-zártságát, a mobilitási esélyek átalakulását vizsgálja. Forrásai a népszámlálások, választói névjegyzékek és ki kicsodák egyrészt kvantifikálható, másrészt a név alapján mikroszinten összekapcsolható adatai. A statisztika, a prozopográfia, és „az egyének társadalomtörténete” módszereit ötvözve többféle elemzési szint kombinálásával közelíti meg a társadalmi és a térbeli mobilitás szerveződését. Miután a városi társadalom szerkezetét a statisztika és a „bérházak biográfiája” („les biographies d’immeubles”) módszerével rajzolja fel, ebben a kontextusban helyezi el az 1890-es és az 1930-as évekre vonatkozóan kialakított két kohorsz tömeges életrajzának, illetve az egyéni életpályáknak az elemzését.

A két világháború közötti és a II. világháború utáni budapesti társadalom akár kvantitatív, akár mikroszkopikus vizsgálatához a népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címtárak, lakónyilvántartások, anyakönyvek, közjegyzői iratok formájában tömegesen állnak rendelkezésre a források. A város terében zajló társadalmi folyamatokat illetően mégis hiányoznak a módszeres empirikus kutatások.¹⁶ A XX. századi budapesti társadalom lakóhelyi mobilitását illetően csak egy-egy esettanulmányra hivatkozhatunk.¹⁷ Nem ismerjük a városlakók térbeli mozgásának keretét alkotó, a két világháború között a bérlakás-szektor által dominált lakáspiac működési mechanizmusait, és a városlakók e keretek közötti mozgását. A szociológiának köszönhetően van ismeretünk az 1960-as évek lakáspiaci helyzetéről, történeti kutatás hiányában azonban felderítetlen terület maradt az 1945–1960 közötti másfél évtized lakóhelyi mobilitásának intézményi kerete, a városlakók lakások közötti mozgásának legális és informális csatornái.¹⁸

A nagyvárosi társadalmat mérhető struktúrákban és tendenciákban modellező kvantitatív megközelítés mellett egy másik járható utat jelentő antropológiai meg-

¹⁴ GYÁNI 1978.

¹⁵ PINOL 1991, különösen 333–345.

¹⁶ Hangsúlyozni kell azonban, hogy a felsorolt forrástípusok felhasználása megkezdődött a XX. századi Budapest társadalomtörténeti kutatásában. Erre nyújt példát: LUGOSI 2003. és PETERDI 2004.

¹⁷ GYÁNI 1991b.

¹⁸ SZELÉNYI 1990. A fővárosi lakásrendszer 1945 utáni átszervezésének lépcsőit, és az államosított lakáselosztás mechanizmusait vázolja HEGEDŰS–TOSICS 1982.

közelítés ugyancsak korlátozottan van jelen a XX. századi Budapest városnegyedeinek történeti vizsgálatában. Az antropológiai és szociológiai látásmódot és módszereket ötvöző közösség-tanulmányok (community studies) figyelme a nagyvárosi lokális közösségek – például a szegénytelepek, mint marginalizált csoportok zárt lakóhelyi közössége, vagy a lakótelepek – szerveződési mechanizmusaira irányul. A lokális közösségekben, városnegyedekben fragmentált nagyvárosi társadalom vizsgálata terén Ambrus Péter szociológus ferencvárosi kutatását emelhetjük ki.¹⁹ Annál is inkább, mert egy budapesti városnegyed társadalmának életmódját és mentalitását a politikai hatalom által teremtett egzisztenciális kényszerekhez való alkalmazkodás folyamatában értelmezte. A Ferencváros Ferenc körút – Mester utca – Haller utca – Üllői út által határolt belső magjának társadalmán azt vizsgálta, hogy 1945 után a politikai hatalom létfeltételekbe való beavatkozására milyen alkalmazkodási stratégiákkal válaszolt a helyi népesség, hogyan alakult át e kényszerek között a városrész társadalmának szervezőelve, az ott lakó egyes társadalmi csoportok életformája. A városrészben az I. világháború után a magasabb státusúak kiköltözésével egy megrendült anyagi helyzetű, deklasszálódó középosztályi, és egy kisiparos–kiskereskedői réteg által dominált, vegyes szociális összetételű, de egymással szimbiózisban élő népesség alakult ki, mely számára az életmód-mintákat erősen a deklasszálódó, és így a kispolgári életszínvonal felé tendáló középosztályi réteg nyújtotta. Bár a városrész periferizálódása már a két világháború között megindult, a leromlott fizikai és szociális szintre 1945 után süllyedt, amikor is a politikai rendszer csak egy beszűkített és ellenőrzött kisipari tevékenységet engedélyezve döntő módon avatkozott be a helyi népesség egzisztenciális feltételeibe. A helyi keretek közül kilépni nem tudó, helyben maradó kisiparosok és kiskereskedők a slumosodó városrészben egy marginalizálódó társadalmi réteggé maradtak kontinuosak.

A lokális közösséget szervező társadalmi kapcsolatokhoz és viszonyokhoz az egyéni életpályák megismerésén keresztül közelítő antropológiai és szociológiai elemzésekhez a történetírás mikrotörténeti irányzata áll legközelebb látásmódjában. A mikrotörténelem egyik klasszikusává vált vizsgálat, Maurizio Gribaudi torinói munkásnegyed-kutatása szintén a mindennapi életbe behatoló politikai hatalomnak egy nagyvárosi lokális közösség szerveződésére gyakorolt hatását vizsgálja.²⁰ Gribaudi kérdésfeltevése arra a problémára irányul, hogy miként volt képes a fasizmus behatolni egy torinói munkásnegyed életébe, miért és milyen utakon tudta a városrész társadalmának szerveződését megbontani és átalakítani. Három generáció több mint kétezer családi pályáját elemezve a munkásnegyedet a folyamatosan ki- és beáramló népesség életútjainak kereszteződésében, állandó újjaalakulásában értelmezi.

A kvantitatív és a mikrotörténeti megközelítés, forrásadottságainknak köszönhetően, budapesti városnegyedek társadalomtörténeti vizsgálatában is jól ötvözhető. A fővároson belül városrészek, bérházak és bérlakások között folyamatosan migráló népességet a népszámlálási lakásívek, választói névjegyzékek, címtárak és lakónyilvántartások, mint a nagyvárosi társadalom tagjainak lakóhely szerinti nyilvántartásai, rögzítik számunkra különböző időpontokban lakóhelyhez kötöten. Az életciklus, a

¹⁹ AMBRUS 1986.

²⁰ GRIBAUDI 1987.

munkavállalás és a társadalmi helyzet váltásai-változásai szerint mozgó népesség egy adott bérházban, vagy a bérházakból szerveződő, tetszőlegesen körülhatárolt térbeli egységben – háztömbben, utcában, negyedben – felvett keresztmetszeti képe életpályák adott pillanatban kimerevített csomópontjaként értelmezhető. A bérház(csoport) társadalmi keresztmetszetében egy adott pillanatban megjelenő életpályák mikroszkopikus és prozopografikus elemzése a budapesti társadalom szerveződéséhez, szervező mechanizmusainak átalakulásához vezet el.

Bérlakás – bérház – városnegyed: társadalmi keresztmetszetek rekonstruálása

Bérlőkörök rekonstruálása

A hazai statisztika népszámlálási adatfelvételi íveket utólag megsemmisítő gyakorlata következtében a lakások és háztartások szintjéig levezető népszámlálási lakás-ívek mindössze két időpontból, 1941-ből és 1945-ből maradtak fenn. Az 1941. évi népszámlálás budapesti lakásíveinek – és az 1941-es lakásíveket lényegében változatlanul használó 1945. évi budapesti népösszeírás lakásíveinek – fennmaradása ugyanakkor két szempontból is szerencsés a kutatás számára. Egyrészt, a korábbi népszámlálásoktól eltérően – mai elemzési szempontunkat mintegy megelőlegezve – éppen az 1941. évi népszámlálás tett első ízben kísérletet teljes körű család- és háztartás-statisztikai adatfelvételre.²¹ E célt szolgálta a lakásívek összeállítása a lakás összetételére, és a lakásban élőkre vonatkozó kérdőpontokkal. Másrészt, a házak 1941-ben számbavett népessége volt az, amely 1941-hez képest lényegében változatlanul érte meg az 1944-es évvel bekövetkező első nagy kényszerű cserélődési hullámot.²² E két egybeesés folytán a népszámlálás által rögzített állapot alkalmas összehasonlítási alapot jelent az 1944/1945-ös és az 1945 utáni változások vizsgálatához.

A bérlemények helyiségek szerinti összetételére, az éves lakbérre és a népszámlálás eszmei időpontjában a lakásban tartózkodók személyi adataira rákérdező adatfelvétel a bérlő családok társadalmi helyzetének többtényezős vizsgálatára alkalmas. Ezt annál is inkább hangsúlyozni kell, mert további forrástípusaink – a választói névjegyzékek, címjegyzékek és lakónyilvántartások – a társadalmi státus egyetlen tengelye, a tevékenységszerkezet alapján hozhatók közös nevezőre: a foglalkozás az egyetlen közös adat, amelyből homogén adatsorok állíthatók össze a társadalmi rétegződés longitudinális vizsgálatához. Az 1941-es keresztmetszetben viszont a bérlemény szobák szerinti összetétele és az éves lakbér összege a főbérlői háztartást jellemző három mutatóval – albérlőtartás, cseléd tartás és a lakásban élők száma – összekapcsolva vagyoni-jövedelmi adatok nélkül is a társadalmi helyzet differenciált, többtényezős képét adja. A társadalmi rétegződés foglalkozási megoszlás alapján konstruált modelljéhez képest a lakásminőség és a háztartásszerkezet mutatói a bér-

²¹ „A házigyűjtőív hazánkban országos keretekben első ízben tett kísérletet az egyes társadalmi rétegek lakásviszonyainak részletes megvilágítására és egyben a tulajdonképpeni család- (és háztartási) statisztika megalapozására.” (THIRRING 1981. 45.)

²² Az 1941-es népszámlálás és az 1945-ös népösszeírás összevetése alapján a hét ház összesen 119 főbérlői és természetbeni lakásából kilencben – azaz a lakások mindössze 7%-ában – történt bérlőcsere 1941 és 1944 között.

lők foglalkozási csoporthoz tartozását akár át is metsző finomabb belső rétegződést képes kimutatni.

Az 1941-es és az 1945-ös keresztmetszetekkel való összehasonlítás lehetősége a korábbi és későbbi népszámlálási adatfelvételi ívek hiánya ellenére is adott. Mint az 1941 előtti hiányzó népszámlálási adatfelvételi ívek pótlási lehetőségéről kell beszélni a *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1880/1881-től 1928-ig megjelent évfolyamairól. A belügyminisztérium által a szerkesztőség rendelkezésére bocsátott bejelentési hivatali nyilvántartás adatai alapján összeállított címjegyzékekből „ügyszólván csak a férjes nők, gyermekek és az önálló keresettel nem bírók hiányoznak”.²³ A főbérlok teljes körét felölelő, és ezáltal a népszámlálási bérlőlistákkal elvben összevethető jegyzék azonban a lakosokat abécérendben felsorolva nem teszi lehetővé a lakcím szerinti keresést. Pillanatnyilag egyedül a számítógépes adatbázissá alakított 1900-as évfolyam alkalmas egy tetszőleges térbeli egység társadalmi összetételének vizsgálatára a lakcím szerinti keresés alapján.²⁴ A két világháború közötti időszak két évfolyama egyikének, az 1922/1923. vagy az 1928. évi címjegyzéknek tervezett adatbázissá alakítása azonban a jövőben az 1941. évi népszámlálásban rögzített keresztmetszettel azonosan kialakított mintán nyitja meg a lehetőséget a két világháború közötti periódus egy korábbi metszetével való összehasonlításra.

A budapesti címjegyzékek egytényezős foglalkozási adatsoraitól eltérően a lakónyilvántartó könyvek a komplex összehasonlítás lehetőségét rejtik magukban. A rendőrségi ki- és bejelentőlapok alapján vezetett lakónyilvántartás, mint a hatóságok által a lakók ellenőrzésére bármikor felhasználható dokumentum, már a két világháború között is létezett.²⁵ Az 1940-es évek lakónyilvántartása a későbbi, 1950-es

²³ *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1882. Előszó.

²⁴ *Budapesti lakcímjegyzék* 1900. www.bparchiv.hu

²⁵ „A háztulajdonos kötelességei (...) a bérlok és albérlok részéről rendelkezésre bocsátott adatok (bejelentő- és kijelentőlapok) alapján minden bérlokról, albérlokról és háztartási alkalmazotról betűsoros nyilvántartó-jegyzéket vezessenek; a bérlokról, albérlokról és háztartási alkalmazottakról vezetett nyilvántartó jegyzéket a bíróság, a rendőrség vagy más hatóság vagy a m. kir. posta- és táviráda közegeinek kívánatára bármikor felmutassák és az erre vonatkozóan kért felvilágosításokat haladéktalanul megadják.” (BORSOS [1936]. 117) Ebből az időszakból maradt fenn a Hercegprímás utca 13. szám alatti ház lakónyilvántartása, továbbá a József Attila utca 16. szám alatti ház lakónyilvántartásának B-betűs töredéke.

A felhasznált lipótvárosi lakónyilvántartó könyvek

	1941–1948	1954–	1959–	1967–	1968–	1970–	1972–	1977–	1978–
Nádor u. 5.				+					
Nádor u. 6.		+	+		+			+	
Mérleg u. 9.							+		
József A. u. 12.		+	+			+			
József A. u. 16.	+(töredék)		+		+				
Hercegprímás u. 13.	+		+						+

(A feltüntetett évszámok a lakónyilvántartó könyvek megnyitásának időpontját jelzik, az első oszlopot kivéve, ahol a lezárás időpontja is szerepel.) Forrás: Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodája. Lakónyilvántartó könyvek.

évekbeli nyomtatványtól eltérően nemcsak a lakó nevét, lakásban tartózkodásának jogcímét (főbérlo, albérlo, családtag, háztartási alkalmazott, vendég), apja és anyja nevét, születési helyét és idejét, foglalkozását, beköltözésének és kiköltözésének időpontját és új lakhelyének címét tartalmazta, hanem a lakó vallását is. Az 1950-es évektől kezdődően használt lakónyilvántartásokban ezzel szemben egy további rovatként a munkáltató nevét és címét is feljegyezték. Miután a lakókönyvekbe nemcsak a főbérlo, hanem a kórházból frissen hazakerült újszülöttektől kezdve a családtagokon, háztartási alkalmazottakon, al- és ágybérlokon keresztül a vendégekig mindenki bejegyzésre került, aki valamennyi ideig is az adott ház valamely lakásában tartózkodott, a teljes lakóközösség lakásonkénti nyilvántartása olyan időszakban – az 1950-es években – teszi lehetővé a háztartás-szerkezet vizsgálatát, amikor az egy lakásban élők körét már semmilyen más forrásban sem érhetjük el. A lakások szerinti regisztrálás, az 1941-es és az 1945-ös lakásívekkel egybevetve, a lakások megosztott használatáról, a társbérletesítés 1950-es években elért arányairól, a társbérletekben együtt élők kilétéről informál. A lakónyilvántartások társadalomtörténeti forrásként való használata azonban pillanatnyilag térben korlátozott. Minthogy módszeres levéltári begyűjtésükre eddig nem került sor, a magánszemélyeknél – az egykori és jelenlegi házfelügyelőknél – személyes kötődés motiválta megőrzés esetlegességeibe és a hozzáférhetetlenségbe ütközünk.

A lakónyilvántartó könyvek vezetésének gyakorlata szerint az újonnan megnyitott könyvekbe ismételten bekerültek a korábban beköltözött, de még a megnyitás időpontjában is a házban lakó személyek adatai. Ez a gyakorlat magyarázza a vizsgált időintervallumán messze kívül eső lakónyilvántartások használhatóságát, hiszen így az általunk vizsgált időszak alatt beköltöző lakókról is informálhatnak. Az 1950–1960-as évek nyilvántartási gyakorlata azonban több szempontból is nehézséget támaszt a kutatás előtt. Egyrészt a foglalkozás-rovat kitöltése folyamatos javítással, felülírással történt, minden egyes esetben, amikor a lakó foglalkozása, illetve munkahelye megváltozott. E gyakorlat következtében nem mindig lehet rekonstruálni, hogy mi volt az adott személy társadalmi helyzete a lakáshoz jutás időpontjában. Másrészt, bár a lakónyilvántartás külön rovatban jegyezte fel a beköltözés időpontját, a tapasztalat azt mutatja, hogy nem feltétlenül a tényleges beköltözés időpontját rögzítette. 1949-ben az összesen huszonekét beköltözésből tizenhat november 1. és 8. között lett regisztrálva. A feltűnő időbeli egybeesés mögött azonban nem egy „tisztogatási akció”, hanem a bejelentési kötelezettség elrendelése áll. Egy 1949. október 18-án kiadott belügyminiszteri rendelet ugyanis előírta, hogy „az 1949. év november hó 1. napjának 0 órájában az ország területén állandóan lakó minden személyt – a területenkívüliséget élvező személyek kivételével – állampolgárságára, nemére és korára, továbbá arra való tekintet nélkül, hogy állandó lakásán be van-e jelentve, az 1949. évi november hó 1 és 15. napja közötti időben állandó lakásán be kell jelenteni.”²⁶ Ennek fényében a szembeütően egybeeső időpontok feltehetően nem a tényleges ott lakást, hanem a bejelentés időpontját rögzítették. Amellett, hogy a beköltözés regisztrált időpontja nem minden esetben a tényleges beköltözést jelzi, a kiköltözési időpontok regisztrálása is mutat hiányosságokat. Hiányos bejegyzésük folytán pedig a társbérletek alakulását nehéz

²⁶ 458.300/1949. B. M. sz. rendelet.

rekonstruálni: sok esetben nem lehet megítélni, hogy újonnan kialakított társbérlettel állunk-e szemben, vagy csak a társbérlet személyének cserélődésével. A forráshiány miatt azonban az 1950-es évek háztartás-szerkezetét – e korlátokkal együtt is – éppen a lakónyilvántartások alapján tudjuk megközelíteni.

Bár ugyancsak a házak szintjén, de a népességnek csak egy részét regisztráló választói névjegyzékek a Horthy-korszakot és az 1945–1960 közötti időszakot felölelően 1930 és 1954 között állnak rendelkezésünkre hiánytalanul. Ezen időtartamon belül kilenc évből használhatók egyrészt az országgyűlési, másrészt a törvényhatósági választói névjegyzékek: az 1935., 1938., 1943., 1944., 1947. és 1949. évi országgyűlési, valamint az 1930., 1945., 1950. és 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.²⁷ A Horthy-korszak négy eltérő időpontból fennmaradt országgyűlési, illetve törvényhatósági választói névjegyzékei nem teszik lehetővé, hogy összeállítsuk a házak főbérletinek és lakóinak teljes jegyzékét. Abban a kérdésben, hogy egy-egy ház esetében a főbérlet és a lakók mekkora hányada rendelkezett választójoggal, és hogyan változott arányuk az időben, csak becslésre támaszkodhatunk. A választójog 1925. évi, majd 1938. évi törvényi szabályozása országos szinten 1931-ben a választók összlakosság-hoz viszonyított 29,4%-os, 1935-ben 33,7%-os arányát biztosította.²⁸ Az 1938. évi új választójogi törvénynek a választópolgárok számának alakulására gyakorolt hatásában az ún. II. zsidótörvénynek a választójogot is érintő rendelkezéseivel kell számolnunk. Az 1939. évi IV. tc. a törvény alapján zsidónak minősülő személyeket kizárta a választójogból, így az 1943. és 1944. évi választói névjegyzékek már egy jelentősen szűkített névsort tartalmaznak. Ha az 1941-hez időben legközelebb eső, a II. zsidótörvény által még nem érintett, és így a főbérlet 1941. évi összetételéhez legközelebb álló 1938. évi választói névjegyzéket tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az 1938-ban már biztosan a hét vizsgált házban lakó főbérlet 30%-a nem jelenik meg a választói névjegyzékben.

A Horthy-korszak választójogának censzos jellegéből fakadó korlátaink mellett a választói névjegyzékek korabeli összeállítási gyakorlata is nehézségeket támaszt a kutatás előtt. 1934-ben Illyefalvi I. Lajos a választói névjegyzékek pontatlanságai között az időközben elhunytak felvételét, az új lakóhelyre költözöttek és a házasságot kötött nők kétszeres felvételét, továbbá a nyaralók kihagyását sorolta fel.²⁹

²⁷ A Lipótváros néhány szavazókörének 1938., 1940., 1941. és 1942. évi országgyűlési választói névjegyzéke véletlenszerűen maradt meg a közjegyzői iratanyagban, Barcs Béla és Lázár Ferenc lipótvárosi közjegyzők iratai között (BFL (Budapest Főváros Levéltára), VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai, és VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai). A választási törvény előírása szerint ugyanis a választókerület székhelye szerint illetékes közjegyzőnél is el kellett helyezni a választói névjegyzék egy példányát: „A névjegyzék egy példányát el kell helyezni annál a királyi közjegyzőnél, akinek működési köre a választókerület székhelyére kiterjed. Ha a választókerület székhelyére több közjegyző működési köre terjed ki, a központi választmány a névjegyzéket szavazókörönként megfelelően szétbontja és azt a közjegyzői irodák helyi fekvésének lehető figyelembevételével osztja szét akként, hogy ahhoz az illető szavazókör választóközönsége legkönnyebben hozzáférjen; a választóközönséget pedig hirdetménnyel tájékoztatja, hogy mely szavazókörök névjegyzéke melyik közjegyzőnél található.” (1938:XIX. tc. 52. § (2))

²⁸ HUBAI 2001. 57.

²⁹ ILLYEFALVI 1934.

Házaink közül a József Attila utca 12. szám alatti ház 1943. és 1944. évi választói névjegyzékében az 1941 és 1945 között kontinuus lakók közül senki nem szerepel. A választói névjegyzék ugyanakkor olyan személyek névsorát tartalmazza, akiknek sem 1941-ben, sem 1945-ben nincs nyomuk a lakók között. Míg a lakók egy részénél a helyben lakás előírt kritériumának való meg nem felelés, az idegen állampolgárság, vagy a zsidónak minősítettség indokolja a választópolgárok névsorából való kihagyást, addig a hiány hét lakás főbérlője esetében nem magyarázható a választójogi törvény alapján. Az Illyefalvi Lajos által említett hibákon túl talán arra az eshetőségre is gondolhatunk, amikor egy bérlő, máshol is rendelkezvén ingatlantulajdonnal vagy bérlettel – például egy budai villával –, esetleg az ottani szavazóköribe került be a névjegyzékbe.

1945-től, az általános választójog bevezetése folytán felduzzad a választói névjegyzékben regisztrált lakók száma. Az új választójog a korábbi censzusoktól eltérően politikai szempontból diszkriminált. Miután azonban a választójogi törvény rendelkezése szerint külön listába vették a választójogból kizártakat, a kizárás indokának feltüntetésével, így a külön listáról azokat a lakókat is ismerjük, akik mint kizártak, nem rendelkezvén választójoggal, a választói névjegyzékben nem jelennek meg.³⁰ Hogy a politikai kizárást érvényesítő általános választójog keretei között az 1954. évi választói névjegyzék milyen arányban fedí le egy ház nagykorú lakóinak összességét, két esetben tudjuk ellenőrizni a lakónyilvántartó könyvek segítségével. Mind a Nádor utca 6., mind a József Attila utca 12. számú ház esetében fennmaradt az 1954 március elejétől vezetett lakónyilvántartó könyv. Az összevetés eredménye szerint a József Attila utca 12. szám alatt a nagykorú lakók mindegyike szerepel a választói névjegyzékben, míg a Nádor utca 6. szám lakói közül öt fő hiányzik. Hiányukat a véderő kötelékében való foglalkoztatottságuk magyarázhatja, ugyanis a tanácsai választást szabályozó törvény a fegyveres és rendészeti testületek választójogosult tagjainak és polgári alkalmazottainak névjegyzéke összeállítását az illetékes parancsnokságokra bízta.³¹ Ennek következtében ők feltehetően külön jegyzékben szerepelnek. Így az öt hiányzó személy közül csak egyetlen személy, egy takarítónő hiányának okát nem ismerjük. Mindezek alapján az 1954-es választói névjegyzék megbízhatónak tekinthető abból a szempontból, hogy lefedí egy-egy ház nagykorú lakóinak összességét, és így összevethető az 1941-es népszámlálással. Annál is inkább, mivel még az 1954-ben frissen beköltözött lakók is megjelennek a választói névjegyzékekben.

Bár a választói névjegyzékek nem hatolnak lejjebb a házak szintjénél, a többi forrást kiegészítő használatuk mellett – foglalkozási adataiknál fogva – önmagukban is alkalmasak a kvantitatív elemzésre. A választójogosultak foglalkozási összetételében hosszú távon végbement arányeltolódások ugyanis a főbérlők körének ismerete nélkül is a társadalmi átrétegződést tükrözik.

A választói névjegyzékek, népszámlálások, címjegyzékek és lakónyilvántartások alapján rekonstruálható időbeli keresztmetszetek összehasonlításával a bérlőkörök változásainak hosszú távú folyamatai rajzolhatók fel. A hosszú távú folyamatok elemeként a politikai hatalom direkt, erőszakos beavatkozása három hullámban váltott

³⁰ 1945:VIII. tc. 15. § (6), amelyen az 1947:XXII. tc. sem változtatott.

³¹ 1954:IX. tv. 4. § (2)

ki kényszerű átrendeződést. A budapesti lakások tömeges újraosztásával járó 1944/1945-ös, 1951-es és 1956-os cserélődési hullám, a spontán folyamatoktól eltérően, időbeli konkrétságuknál fogva jól azonosíthatóak az írott forrásokban.

Miközben a korabeli statisztika az adatfelvétel 1941. január 31. és 1945. március 25. közötti szünetelése folytán csak az ostromot követő hónapoktól kezdődően tudta felmérni a budapesti népességmozgás arányát, addig a társadalomtörténeti kutatás számára éppen az 1944/1945-ös cserélődési hullám hagyta maga mögött a legtöbb írott nyomot. Az 1945-ből három különböző időpontból rendelkezésünkre álló források alapján – az ostromot követő legelső statisztikai felmérésként az 1945. március 25-i állapotot rögzítő budapesti népösszeírás lakásívei és házgyűjtőívei, az 1945. október 7-én megtartott községi választások szeptember során összeállított választói névjegyzékei, és az 1945. december 1. és 10. között a KSH által végzett háborús kárstatisztikai felmérés házgyűjtőívei révén – az 1944–1945-ös változások rekonstruálhatók a legrészletesebben.³² Az év három különböző időpontjában rögzített fő- és társbérlői névsorok, illetve a választójogosultak névsorai az 1944–1945-ös instabil viszonyokat folyamatos átalakulásukban mutatják. Az 1945 tavaszi budapesti népösszeírás lakásívein és házgyűjtőívein feltüntetett beköltözési időpontok, továbbá a lakáshoz jutás módjának megjelölése, miszerint a beköltözés önkéntes megegyezés, vagy hatósági lakáskiutalás útján történt-e, a zsidónak minősített lakások lakóinak sorsáról, a bombakárosultak lakáshoz jutási csatornáiról, és a társbérlétesítés első hullámáról informálnak. Az 1945 december első hetében egy házon belül bérlők szerint felvett háborús kárfelmérésből a március vége óta bekövetkezett bérlőváltásokat rekonstruálhatjuk. A nyolc hónap alatt végbement ki- és beköltözések pontosabb időbeli behatárolásában pedig a szeptemberi állapotot tükröző választói névjegyzékek segítenek.

A bérlőmozgások csatornáit illetően egyelőre csak az 1945 márciusi népösszeírási lakásíveknek a lakáshoz jutás módjára vonatkozó bejegyzéseire támaszkodhatunk. Bár a lakásíveken több ízben is találkozhatunk kerületi előljárói lakáskiutalási határozatok számaival, ezekhez nem rendelhetők iratok. Az V. kerületi előljárárság lakásosztályától ugyanis lakáskiutalási iratok nem kerültek levéltárba. A budapesti zsidóság összeköltöztetésének előkészítése és végrehajtása során keletkezett lakásügyi iratok is – úgymint a zsidó házak kijelölése végett a székesfőváros összes lakásának és a lakások bérlőinek összeírását elrendelő 1.610/1944. M.E. sz. rendelethez kiadott adatszolgáltatási ívek, vagy a Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakáshivatalának összeköltöztetési nyomtatványai (ki- és bejelentőlapok, csillagviselésre kötelezettek és csillagviselésre nem kötelezettek közötti lakáscserét bejelentő lapok) – csak szórványosan maradtak fenn.³³ Az iratok hiánya mellett azonban további keresési

³² A választói névjegyzékek szeptemberi összeállításáról a 20.400/1945. B. M. számú rendelet, a KSH vezetésével 1945. december 1. és 10. között végrehajtandó háborús kárstatisztikai összeírásról pedig a 8.816/1945. M. E. sz. rendelet intézkedett.

³³ Toronyi Zsuzsannának, a Magyar Zsidó Levéltár levéltárosának szeretném megköszönni a náluk található lakásügyi iratokról nyújtott tájékoztatást. A Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakáshivatalának összeköltöztetési nyomtatványairól – forrásmegjelölés nélkül – közöl képmelléleteket: BENOSCHOFZKY–KARSAI 1960.

lehetőségekre hívta fel a figyelmet 1960-ban Karsai Elek és Benoschofszyk Ilona: „Súlyos nehézséget okozott kutatómunkánkban az, hogy a budapesti Zsidó Tanács lakásügyi hivatalának iratanyaga mind ez ideig nem került elő, a fővárosi lakásügyi kormánybiztosság irattára pedig a második világháború végén, Budapest ostrománál megsemmisült, így az összeköltöztetés részleteit, gyakorlati lebonyolítását tárgyaló iratok csak olyan kivételes esetekben voltak feltalálhatók, amikor az ügy, más vonatkozásai miatt, átkerült a fővárosi polgármesteri hivatal valamely ügyosztályához, vagy kerületi eljárósághoz, vagy esetleg a főváros és a Zsidó Tanács felettes hatóságához (pl.: Belügyminisztérium).”³⁴ Bár az összeköltöztetés adminisztrációs iratai elvesztek ugyan, a Hercegrímás utca 13. szám alatti bérház háborús évek alatt is használt lakónyilvántartása azonban az 1944. június 20. és 23. közé eső kiköltözési dátumokban és a csillagos házaként azonosítható új lakcímekben őrzi a fővárosi zsidóság összeköltöztetése által érintett családok nyomát. Lakásaik hatósági, vagy éppen önkényes igénybevételére utal a lakáshasználati jogcím rovatában a házmaster által az e lakásokba beköltözőkre alkalmazott, semmilyen más forrásban utól nem érhető megkülönböztetés a fő-, társ-, illetve albérlők, és a családtagok, rokonok, vendégek státusától a „lakó” megnevezés használatával.

Az 1951 nyarán Budapest területéről való kitiltással sújtottak kilétét illetően a történeti kutatás egyetlen forrásra, az ún. kitelepítési listára szokott hivatkozni.³⁵ A lipótvárosi kitelepítettek utáni levéltári kutatás tapasztalata alapján azonban további források meglétét kell hangsúlyozni, olyan forrásokét, amelyek az ún. kitelepítési lista alapján készített kimutatók megbízhatóságát is megkérdőjelezzik. Budapest Főváros Levéltára több, a kitelepítés végrehajtásának folyamata során felvett, „*Kimutató a kitelepítettek fennmaradt lakásairól*” címmel ellátott dokumentum mellett őrizz egy 1952-es iktatókönyvet a budapesti kitelepítettektől a Bizományi Áruházba szállított ingóságok eladási árának elszámolásáról, továbbá névmutató könyveket az 1953–1957-es évkörökből a kitelepítetteknek történt kifizetésekről vezetett nyilvántartásokhoz.³⁶ Az ún. kitelepítési lista és a megüresedett lakásokról készült kimutató összevetése alapján a levéltárban hozzáférhető kitelepítési lista nem tekinthető teljesnek, bár a kitelepítés végrehajtásának körülményeiből kifolyólag kétséges, hogy létezett-e, vagy létezik-e egyáltalán teljesnek mondható névlista. A hét vizsgált házát illetően a kitelepítési lista mindössze két személy nevét tartalmazza. Bár e két személy kitelepítését a kitelepítettek lakásairól készült kimutató is megerősíti, rajtuk kívül a lakáskimutató – 1951. június 7-i, június 14-i, június 16-i, július 5-i és július

³⁴ BENOSCHOSZKY–KARSAI 1960. 46–47.

³⁵ Szabó Klárának ezúton is köszönöm a kitelepítési lista levéltári jelzetének szóbeli közlésével nyújtott segítségét. A kitelepítési lista levéltári lelőhelyét sem a *Források Budapest történetéhez* című dokumentumkötet, sem Rátki András cikke nem tünteti fel. (A forráshely megadása nélküli hivatkozásokat lásd: GÁSPÁR–SZABÓ 1985. 82. és RÁTKI 1981. 28.)

³⁶ BFL, XXIII. 106. h. Budapest Fővárosi Tanács VB. Igazgatási Osztály. Kitelepítésekkel kapcsolatos iratok. A hátrahagyott lakásokban maradt ingóságok a BÁV kezelésébe mentek át, azokat a BÁV értékesítette, és miután az így befolyt összegből saját kiadásait fedezte, továbbá kifizették a tulajdonosok köztartozásait, a fennmaradó összeget egy zárolt számlán helyezték el. (GÁSPÁR–SZABÓ 1985. 81–82.) Az említett kifizetések erről a számláról történtek.

7-i állapotokat rögzítve – további négy személyt tart nyilván kitelepítettként. Ezen személyek kitelepítésének, és így egyúttal a lakáskimutatás adatainak ellenőrzését a lakónyilvántartó könyvek segítségével tehetjük meg. Bár a lakónyilvántartások a vizsgálat időhatárait tekintve még ideális esetben is sötétben hagyják az 1950-es évek első felét, és így az 1951-es kiköltözésekre és ezzel a kitelepítésekre nincs direkt adatunk, azonban a későbbi lakónyilvántartásokban feltüntetett 1951. évi, és különösen a nyári beköltözési időpontok mögött nagy valószínűséggel a kitelepítések nyomán megüresedett lakásokba behelyezett bérlőket sejtjük.³⁷

Az 1944-es zsidóellenes intézkedésekkel kezdődő, a politikai körülmények teremtménye kényszerhelyzetekben jelentkező cserélődési hullámok közül az 1956-os periódus személyi vonatkozásairól tudunk legkevesebbet. Házaink lakóinak az 1956-os események és az emigrációs hullám általi érintettségének megítéléséhez nincs megbízható és ellenőrizhető forrásunk. Az 1956. október 23. után illegálisan külföldre távozottakat 1956–1957-ben a távozás körülményeiből adódóan még a belügy sem mérhette fel pontosan. A szakirodalom és a levéltári anyag alapján – jelenlegi ismereteink szerint – a fővárosi illetőségű emigránsok kétféle hatósági nyilvántartásba vételére került sor 1957-ben: egyrészt a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének 2/1957. (II.10.) számú rendeletével előírt rendőrségi kijelentések alapján a belügyi, másrészt a kerületi tanácsi nyilvántartás útján.³⁸ A lakónyilvántartó könyvek, és azokkal egybevetve az V. kerületi tanács igazgatási osztálya által a „diszszidált” személyekről vezetett, 1959–1962 közötti évekből rendelkezésünkre álló iktatókönyvek a lakóházak szintjéig lehatoló, de korlátozott kutatást tesznek lehetővé. Az 1956-os emigrálások feltérképezéséhez használt kétféle iratanyag ugyanis – azaz a lakónyilvántartó könyvek, és az V. kerületi tanács „diszszidensek”-ről vezetett iktatókönyvei – nem fedik le egymást. Az ismereteinkben mutatkozó hiányok pótlására az új lakók beköltözésének a később megnyitott lakónyilvántartásokból is követhető és 1956 végére, illetve 1957 első felére eső árulkodó, de más források által egyelőre ellenőrizhetetlen időpontjaira támaszkodhatunk. A kétféle forrást összevetve, míg a Nádor utca 6. szám alatt az iktatókönyv egyetlen „diszszidens”-t sem jelez, addig a lakónyilvántartás tud egy, az országot elhagyó családról. A József Attila utca 12. számú ház lakóinál az eltérés még nagyobb. Az iktatókönyv hat „diszszidens”-t említ, a lakónyilvántartás nyolcat, az átfedés azonban kicsi: csak négy esetben van szó egyazon családokról. A hatósági iratokból a családtagok, házastársak sorsát illetően – ugyanúgy, mint a kitelepítés esetében is – semmit nem tudunk meg, nincsenek külön feltüntetve.

³⁷ Egyelőre nem lehet tudni, hogy vajon csak a véletlen, vagy direkt politikai akarat áll-e azon jelenség mögött, hogy miközben vizsgált házainkból az 1940-es évekre vonatkozóan – 1948-ig bezárólag – egy, 1954-ből kettő, 1959-ből pedig négy lakónyilvántartó könyv maradt fenn, addig az 1950-es évek első fele megközelíthetetlen e dokumentumtípus alapján.

³⁸ Az emigrálások nyomán megüresedett lakások ügyében intézkedő 8/1956. (XII.13.) Korm. sz. rendelet írta elő, hogy az elhagyott lakások bejelentett lakóinak külföldre vagy ismeretlen helyre való távozását a rendelet hatályba lépésétől számított három napon belül a lakónyilvántartó könyv vezetésére hivatott személy köteles a kerületi tanács végrehajtott bizottsága felé jelenteni.

Az épített környezet rekonstruálása

A főváros más városrészeinek lakáskínálatához mérve a Lipótvárost lakásállománya és lakbéréi alapján tudjuk elhelyezni a két világháború közötti budapesti lakáspiac keretei között. Miután azonban a két világháború közötti székesfővárosi statisztikák a közigazgatási kerületeknél kisebb bontásban nem közöltek folyamatosan lakásstatisztikákat, az V. kerületet alkotó két városrészt, a Lipótvárost és az Újlipótvárost nem tudjuk egymástól elkülöníteni a publikált statisztikákban. E hiány következtében a bérlőkörök időbeli metszeteinek rekonstruálásához hasonlóan a lakások szobák szerinti összetételét és az éves lakbért rögzítő lakáskatasztert is magunk kell, hogy összeállítsuk. A lakáskataszter elkészítéséhez a városrész szövetét alkotó bérházak és bérlakások mikroszintjén végzett adatgyűjtés előnye ugyanakkor, hogy a városrész lakásállományának heterogenitását, és annak a bérlők társadalmi összetételére gyakorolt hatását differenciáltan képes érzékelni. Ha a lakások szobák szerinti összetételét és az éves lakbér összegét a státus mérésére alkalmas mutatóként fogadjuk el, akkor a lakáspiac helyi kínálatának keresztmetszeti képét rekonstruálva a városrész státusát mérhetjük a budapesti városrészek rangsorában.

A lakásállományt tekintve a Lipótvároson belül tetszőlegesen körülhatárolt területi egység teljes keresztmetszetét szintén csak az 1941-es és az 1945-ös állapotban ismerjük. Az 1941. évi népszámlálás és az 1945. évi budapesti népösszeírás lakásíveinek a lakások összetételére vonatkozó, egymást is ellenőrző adatainak egy adott állapotot rögzítő statikus képét azonban a szerencsés esetben egymást követő évek sorából fennmaradt házbérjövdelem-bevallási ívek adatsorai segítségével helyezhetjük el időbeli folyamatokban. Az 1917–1948 között a Magyar Jelzálog Hitelbank tulajdonában álló Nádor utca 5. szám alatti bérház 1931-től 1943-ig fennmaradt házbérbevallási ívei lakásszám szerint közlik a bérlők nevét és foglalkozását, a bérlemények funkcióját, szobák és mellékhelyiségek szerinti összetételét, valamint az éves lakberek összegét.³⁹ A házbérbevallási íveken kívül az 1924–1931 közötti időszakból bérévnegyedek szerinti bontásban rendelkezünk a tulajdonos Jelzálog Hitelbank által saját céljára készített lakbérkimutatásokkal. Bár ezen lakbérívek a bérlő nevén és a negyedévi lakbér nagyságán kívül sem a bérlő személyére, sem a lakás összetételére vonatkozóan nem tartalmaznak további adatokat, a nem ábécérendben, de mégis következetes sorrendben – a földszinti üzlethelyiségeknél kezdve emeletenként és lakásonként haladva – felvett lista az 1931-től rendelkezésre álló lakás szerinti bérlőnevekkel összevetve még a bérlők házon belüli elhelyezkedéséről, és esetlegesen házon belüli mozgásairól is pontosan informálnak.

Az 1945 utáni folyamatok nyomon követéséhez műemlék-házak esetében legjobbak a forrásadottságaink. A társbérletesítés és a műszaki megosztások nyomán átalakuló lakásállomány feltérképezése az 1960-as évek elején megkezdett műemléki felmérések felújítási terv-dokumentációira támaszkodhat. A szórványosan fennmaradt lakásmegosztási iratok ugyanis még egyetlen bérházon belül sem fedik le a megosztásra kerülő lakások teljes körét.⁴⁰

³⁹ MOL (Magyar Országos Levéltár), Z 915. 1. csomó 8. tétel. Magyar Jelzálog Hitelbank Rt. Elismert Vállalati Nyugdíjpénztára. Nyugdíjintézeti bérházak adóbevallási ívei (1924–1949). Az iratanyag meglétére Gyáni Gábor hívja fel a figyelmet: GYÁNI 1991a. 145.

⁴⁰ BFL, XXIII. 205. b. Budapest V. Kerületi Tanács iratai. A szakigazgatási szervek iratai.

Előregedő és megújuló bérházak: lakáspiac a két világháború között

A lipótvárosi ingatlankínálat két világháború közötti dinamikáját XIX. századi építésű, előregedett bérházainak 1930-as években meginduló szanálása adta.⁴¹ Leromlott állapotú bérházak vásárlása és újak építése révén a helyben székelő részvénytársaságok is motorjaivá váltak az ebben az évtizedben meginduló, a városrész ingatlanállományának modernizálását célzó szanálási folyamatnak: „A budapesti ingatlanpiacon erőteljesen növekedett a kereslet az utóbbi hetekben olyan bérházak iránt, amelyek helyén úgynevezett bontásos építkezést lehet adómentes alapon végezni. Különösen a belsővárosban tapasztalható a kereslet ilyen házak iránt, noha a legtöbb ház olyan erős kezekben van, amelyek nem akarnak birtokuktól megválni. (...) Tavasszal sok építkezés indul meg ilyen alapon a fővárosban. Mint építkezési szakkörökből halljuk, a Rákóczi úton különösen sok ilyen építkezés lesz. Ugy számítják, hogy körülbelül egy év leforgása alatt a Rákóczi útról teljesen eltűnnek a régi egy- és kétemeletes házak, amelyeknek helyébe modern ötemeletes palotákat emelnek. (...) A következők máris mutatkoznak. (...) A beépítetlen ingatlanok ára erősen emelkedik. A régi Lipótvárosban is megindul lassanként ez a folyamat és a Nádor ucca, Bálvány ucca tájáról eltűnnek a régi házak.”⁴² Egy magánszemélyi tulajdonban előregedő lipótvárosi bérház pénzintézeti felvásárlásával járó építészeti modernizálás tipikus példája a gr. Tisza István (ma József Attila) utca 12. szám alatti bérház sorsa. A báró Kohner Ágoston, majd özvegye tulajdonában álló ingatlan valószínűleg özv. Kohner Ágostonné halálát követően került eladásra a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének Országos Nyugdíjpénztára számára.⁴³ A régi ház bontásával megüresedett telken 1939/1940-ben épült fel a modern, lakások mellett a földszinten üzleteknek, az alsó emeleteken pedig irodáknak is helyet adó többfunkciós bérház. A Medgyaszay István által tervezett épület a konzervatív építészeti gondolkodás és az azzal szembehelyezkedő, technikai és esztétikai téren is újító modern, funkcionalista szemlélet váltásának jegyében született. Alaprajzi megoldása az Újlipótváros 1930-as évekbeli kiépülése során kipróbált zárt lépcsőházas, viszonylag homogén lakásállományú, a háromtraktusos hallos kialakításra alapozott típust képviselte.⁴⁴ A részvénytársasági

⁴¹ Az 1930-as években Budapest belső városrészeit illetően megjelenő szanálási törekvéseket említi CSANÁDI-LADÁNYI 1992. 51.

⁴² „Tömegesen indul meg a bontásos építkezés Budapest belső részeiben”. *Magyar Közgazdaság* 1936. április 16. 8. A Bálvány utca ma Október 6. utca.

⁴³ A következtetés alapja, hogy a ház 1938-ban már nem özv. Kohner Ágostonné, hanem Kohner Etel tulajdonában állt. Bár a szakirodalomban eddig nem sikerült a régi, háromemeletes bérház nyomára bukkanni, egy századfordulós fényképen azonban pontosan azonosítható: a XIX. századi bérházak jellegzetes képét mutatja. (JALSOVSKY-TOMSICS 1996. 62. „A pestiesen „zabgőzösnek” nevezett omnibusz a Fürdő utcában, 1905 körül”.) A képen a Dunapart felé haladva a Derra-ház (József Attila u. 16.) utáni kereszteződést követően a második épületben fedezhető fel a kérdéses ház, a II. világháborúban megsemmisült, akkori Fürdő utca 10., majd 1924-től gr. Tisza István utca 14. szám mögött.

⁴⁴ Az 1930-as évek budapesti lakóházépítése terén kibontakozó újításokról lásd: FERKAI 2001. 19–20, 57. A József Attila u. 12. szám alatti TÉBE-ház irodalma: *Magyar Építőművészet* 1943. április; továbbá FERKAI 2001. 100–101.

felvásárlásoknak az ingatlan piaci értékének növelése céljából kivitelezett korszerűsítő felújításaira találunk példát két másik bérház esetében is. A gr. Tisza István utca 16. szám alatti, 1838/1839-ben épült bérház 1932-ben kivitelezett felújítási-korszerűsítési munkálatait feltételezhetően már a gr. Wimpffen Siegfried helyébe lépő új tulajdonos, a Budapest Székesfővárosi Vásárpénztár Nyugdíjintézete finanszírozta.⁴⁵ 1932-ben az I. emeleti etage-fűtés bevezetésén kívül nagyszabású belső átalakításokra, a lakások korszerűsítésére és a közös WC-k megszüntetésére került sor.⁴⁶ Az 1890-es évekig magánszemélyi tulajdonban szállodaként üzemeltetett, 1839/1840-ben épült Nádor utca 5. szám eladását követően az új tulajdonos, a Trieszti Általános Biztosító Rt. által kivitelezett funkcióváltást és ennek megfelelő átalakítást élt át. Az 1900-as évek legelején véghezvitt külső és belső átépítés eredményeképpen egy, a korszerű központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatás bevezetésével is megnövelt értékű bérház állt működésbe a biztosítóintézet befektetéseként.⁴⁷

A Lipótváros magánszemélyi tulajdonban álló bérházainak részvénytársasági felvásárlása – az adásvételt követő korszerűsítő beruházások révén – az ingatlanállomány minőségére és piaci értékére gyakorolt hatásával feltehetően filtrációs folyamatokat indukált. A kortárs építészek által egészségtelensége és a modern szemléletű funkcionális kívánalmaknak való meg nem felelése miatt kárhozottat körfolyosós bérháztípus terveztetésével szakító építészeti megújulás az egy-, két-, és legfeljebb háromszoba-hallos lakástípust terjesztette. A XIX. század és az 1930–1940-es évek bérházainak gyökeresen eltérő lakáskínálatát a korabeli lakásigények összefüggésében kell vizsgálni. A két világháború közötti lakáskeresletet két tényező, a középosztályi elszegényedés és a nemzedékváltás nyomán a középosztályi lakásideál átalakulása határozta meg. A középosztály anyagi lehetőségeinek változása a három-négyszobás, a magánszféra és a reprezentációs teret a hálószoza-ebedlő-szalon hármában szigorúan elválasztó dualizmus kori lakásideál helyett a kétszobás lakások iránti keresletet élénkítette, megteremtve a kor legkeresettebb és legkelendőbb lakástípusát, az átlagosan 110 m²-es kétszoba-hallos lakást.⁴⁸ A kereslethez alkalmazkodó befektetők így legfeljebb háromszoba-hallos lakásokat építettek, míg a négyszobás lakás teljesen eltűnt az új épületek lakáskínálatából, de már a háromszoba-hallos lakások kiadása is gondot okozott.⁴⁹ A dualizmus kori középosztályi lakásideál át-

⁴⁵ Az ingatlan 1928-ban még gr. Wimpffen Siegfried, 1933-ban pedig már az említett nyugdíjpénztár tulajdonában állt. (*Budapesti cím- és lakjegyzék* 1928. és *Budapesti ingatlanok címtára* 1933.)

⁴⁶ A felújításra vonatkozó adat forrása: Belváros–Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Tervtára. Tudományos dokumentáció. Budapest, V. József Attila utca 16. Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat, Műemléki Osztály – Tudományos Csoport, 1973. 17.

⁴⁷ BIBÓ 1988. 145–146.

⁴⁸ „A mult idők építészetének a kislakás teljesen elhanyagolt tereuma volt. A háború utáni idők gazdasági és szociális körülményei építészetünk legaktuálisabb problémájává tették azt. Egyrészt a kereseti lehetőségek csökkenése középosztályunk tagjait a régi négy-ötszobás lakásokból a három-, kettő-, sőt egyszobás lakásokba kényszerítették; így vált a bérházépítés legégetőbb problémájává a kislakásos bérház”. (VASVÁRI 1934. 13.) A kétszoba-hallos lakástípus átlagos nagyságát Kotsis Iván építész adja meg (KOTSIS 1941. 2).

⁴⁹ KOTSIS 1941. 2. és uő. 1942. 9.

alakulási folyamatát tükrözi a lakások nagyság szerinti számának alakulásában 1910 és 1930 között a kortárs statisztika által megfigyelt tendencia is. Miközben a nagylakások száma ezen évtizedek alatt stagnált, illetve csökkent, addig a két-négyszobás középlakások száma másfélszeresére emelkedett.⁵⁰ Az 1920-as évek szűkösebb anyagi viszonyai után a gazdasági világválság jelentett újabb megrázkódtatást. A válságévek alatti lakáshelyzet kortárs megítélése szerint „a fővárosi lakosság nagy részének nehéz megélhetési viszonyaira következtethetünk abból, hogy a főbérleti lakások körülbelül négyötöde legfeljebb kétszobás és aránylag csak kevés család van abban a helyzetben, hogy nagy anyagi áldozatok árán a polgári jómódot jelentő négyszobás vagy annál tágasabb lakást bérelhessen.”⁵¹

Az új építésű, egy-két-, legfeljebb háromszoba-hallos lakásokat kínáló modern bérházak esetében összehasonlító vizsgálatok nélkül nem tudjuk megítélni, hogy a XIX. századi bérházak kályhával fűtött lakásaihoz képest a központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatás kényelmével felszerelt bérleményeik, átalakult beosztásukkal és csökkentett szobaszámukkal valóban a középosztály megváltozott anyagi lehetőségeihez való piaci alkalmazkodás eredményeinek tekinthetők-e. Az 1940 májusában beköltözhetővé vált gr. Tisza István utca 12. szám éppen e bérháztípus társadalmi keresztmetszetének megfigyelésére ad lehetőséget. Vajon milyen hatást gyakorolt a bérlők szociális összetételére a központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatással, lifttel, a földszinten telefonfülkével is felszerelt TEBE-ház, alaprajzi beosztásánál fogva az udvari lakásokat kiiktató, döntően kétszoba-hallos-cselédszobás lakásállományával?

A XIX. századi, heterogén lakásállományú körfolyosós bérházak egy-, kétszobástól akár a hét-, nyolcszobás lakásnagyságot is elérő kínálatával szemben a gr. Tisza István utca 12. szám 90%-ban egyszobás garzonokat és kétszoba-hallos-cselédszobás bérleményeket kínált. A lakások maximális nagyságát az összesen húsz főbérleti lakásból mindössze két háromszoba-hallos-cselédszobás bérlemény képviselte, a négy-hétszobás lakások hiányoztak kínálatából. A ház összesen nyolc egyszobás lakását egy kereskedő, egy divattervező, két magántisztviselő, egy építészmérnök, egy szabómester és egy színinövendék bérelte. A 2100 pengős átlagos évi bérrel a többi ház 950–1300 pengős kétszobás-cselédszobás lakásainál lényegesen drágább kétszoba-hallos-cselédszobás lakások bérlőinek köre – egy országgyűlési képviselő, egy bank-vezérigazgató, két főtisztviselő (egy svájci megbízott főtisztviselő, valamint egy nyugalmazott városi főjegyző, aki részvénytársasági főtisztviselői pozíciót töltött be), két kereskedő, és egy önálló praxist is folytató szanatóriumi főorvos – foglalkozását, beosztását tekintve is a középosztály felső rétegébe tartozott. E lakástípusban mindössze egy szabómester és egy gépíró az alacsonyabb foglalkozási státusz képviselője. A többi vizsgált ház kétszobás-cselédszobás lakásait bérlő két altiszt, egy kereskedősegéd, öt szolgáltató kisiparos, öt tisztviselő, egy orvos, egy iparművész és egy magánzó által alkotott bérlőköréhez képest a gr. Tisza István utca 12. szám új típusú, hallos lakásaival magasabb státuszú bérlőket vonzott magához. A bérlők

⁵⁰ MÓRICZ [1934]. 18–24. Hosszabb távú tendenciaként 1880 és 1930 között a budapesti lakások számának 3,7-szeres növekedéséhez képest a két-négyszobás lakások száma 4,5-szeresre emelkedett, az ötszobásoké háromszorosára, a hat-hétszobásoké pedig csak kétszeresére.

⁵¹ SZÁDECZKY–KARDOSS [1933]. 33.

háztartásszerkezetét az albérlőtartás és a lakásban lakók számának mutatóján vizsgálva eredményeink megerősítik a foglalkozási megoszlás alapján kirajzolódó képet. A ház húsz főbérlőjéből mindössze csak egy tartott albérlőt 1941-ben, miközben a hét házban átlagosan a lakások egyötödében találunk albérlőt. Az egy lakásra eső lakók száma, nyilvánvaló összefüggésben az albérlőtartás alacsony arányával, nem emelkedett négy fő fölé. A főbérlői családok létszámát tekintve a maximum három fős családok közül is az egyedülálló – legfeljebb háztartási alkalmazottal együtt élő – főbérlők domináltak. Az egyedülálló főbérlőkön kívül a kizárólag gyermektelen, vagy egy gyermekes házaspároknak otthont adó, 1940/1941-ben újonnan belakott ház főbérlői családjait a többi vizsgált háztól teljesen eltérő háztartásszerkezet jellemezte. (2. táblázat) Az első pillantásra az új lakástípus és a magasabb státusú bérlőkör együttjárását mutató egybeesés mögött a lakberek szintjében kell keresni a magyarázatot. A vizsgált hét ház összehasonlítása alapján nem a kétszobás, hanem a négyszobásnál kezdődő lakáskategória potenciális bérlőkörének megfelelő társadalmi összetételű bérlőkör e sajátosságát a lakberek szintje okozta. Bár egy lakbéremelési tilalmat bevezető új lakbér szabályozás, amely az új építésű lakásokat kivonta e tilalom hatálya alól, csak 1941. augusztus 1-én lépett életbe, az új építésű lakások lakbére e rendelkezéstől függetlenül is magasabb volt.⁵² Az 1940 májusában beköltözhetővé vált bérháznak az egyszobás lakások esetében a többi házhoz képest mintegy háromszorosan, a kétszobás lakások esetében durván kétszeresen magasabb lakbérei mind az egyszobás, mind a kétszoba-hallos kategóriában magasabb társadalmi helyzetű bérlőket vonzottak. Ezzel együtt is azonban a háztartások többi háztól jól érzékelhetően eltérő összetétele, amit a főbérlők életkori megoszlása sem magyaráz egy jellegzetes életciklusban lévők túlsúlyával, a lakbér szabályozástól független tényezők hatására utal az új, egy-, két-, vagy háromszoba-hallos lakástípus bérlőinek társadalmi helyzetére vonatkozóan.⁵³

A lipótvárosi születésű kortárs író, Hevesi András a két világháború közötti Lipótvárost hanyatló pályán látta: „És most szóljunk néhány szót az apákról, akik megszerezték és egyelőre még tartják a hat és nyolcszobás lakásokat, de fiaik állás nélkül lézengenek vagy nyomorult kis állásokban tengődnek. A horizont összeszűkül előttük, a nagy perspektíváknak látszólag vége. Úgy látszik, a polgári családok lassú, fokozatos emelkedése a polgári század babonája volt. (...) a példás háziasszonyok most kénytelenek leépíteni a háztartásukat, ami olyan kinszenvedés számukra, mint a becsületes iparosnak, ha silány anyagból kell dolgoznia. A lipótvárosi anyák Zirzenben, háztartási és varrőiskolában szerzett műveltsége nem tud megbirkózni a mai zord időkkel; a világra vetett jóindulatú, bizakodó, verőfényes mosolyuk már jó ideje az ajkukra fagyott; a töménytelen fehérnemű, amit évtizedeken át gyűjtöttek, a szekrényben fakul és a lányuk nem kap hozzáillő partit, a fiuk nem váltja be a hozzá fűzött reményeket.”⁵⁴ A középosztályi elszegényedést megelőző nemzedék egy buda-

⁵² 5.777/1941. M. E. sz. rendelet, amely az 1939. szeptember 1-én érvényes lakbér összegében maximalta a lakbéréket.

⁵³ A főbérlők többsége, húszból tizenketten, a 35 és 55 éves korcsoportba tartozott, az ennél idősebb, 60–70 éves korosztályt négy fő képviselte, a fiatalabb, 25–30 éves korosztályt pedig két fő.

⁵⁴ HEVESI 1936. 11–12.

pesti és lipótvárosi szinten is átalakuló társadalom képviselője volt: „Lehet, hogy az új lelkiület, amelyet ők képviselnek, már nem lipótvárosi, lehet, hogy a budapesti polgárságnak az a típusa, amelyet ez a kerület jelképez, már kihalóban van és nem-sokára végkép ki fog halni. Politikai jelentősége már régóta nincs a Lipótvárosnak, gazdasági jelentősége is hanyatlik.”⁵⁵ Mindezek fényében feltehetjük a kérdést, hogy vajon a hanyatló pálya hátterében – amennyiben valóban hanyatló volt – mennyiben állt egy előregedő, a szanálással a rehabilitáció útján éppen meginduló városrész, vagy mennyiben egy részben régi, részben megújuló lakásállományával a két világ-háború között is egy stabil középosztályi és felső középosztályi réteget is vonzó és megtartó városrész.

2. táblázat. A lakások megoszlása a lakásban lakók száma és a főbélőli családok létszáma szerint 1941-ben

	Nádor u. 5.		Nádor u. 6.		Mérleg u. 9.		Mérleg u. 11.		József A. u. 12.		József A. u. 16.		Hercegprimás u. 13.	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1 fős	1	6	2	4	-	1	-	3	7	9	1	3	-	3
2 fős	7	5	3	6	2	2	4	4	3	7	7	11	5	4
3 fős	4	6	3	-	5	5	1	1	7	6	5	6	2	4
4 fős	2	4	4	3	-	1	4	2	5	-	4	4	3	4
5 fős	3	1	1	1	2	1	-	-	-	-	3	1	-	1
6 fős	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	-
7 fős	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
8 fős	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-
9 fős	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
összesen	22		14		10		10		22		26		16	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. A= A lakások száma a lakásban lakók létszáma szerint. B= A lakások száma a főbélőli család létszáma szerint, háztartási alkalmazottak nélkül.

Cserélődés és folytonosság: társadalmi átrétegződés kvantitatív megközelítésben

1941-ben a hét ház főbélőinek társadalmi megoszlásában a magántisztviselők világosan kivehető túlsúlya mellett a kisiparosok, a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a kereskedők foglalkozási-társadalmi csoportjai domináltak. (3. táblázat) A főbélők együtödet adó magántisztviselők túlsúlyát az ipari, kereskedelmi és pénzügyi részvénytársaságok helyi koncentrációja magyarázza. A részvénytársasági székházakkal

⁵⁵ HEVESI 1936. 12.

és ingatlanokkal sűrűn behálózott városrészben a részvénytársasági tisztviselőknek a helyi társadalom valamennyi foglalkozási csoportját meghaladó egyötödös aránya a budapesti átlagot kétszeresen reprezentálta felül. (Melléklet) Eközben a köztisztviselők, bár a hét ház főbérlei között hat képviselővel jelen vannak, nem a hét ház körzetében, hanem a Lipótváros Báthory utca vonalában meghúzható belső határvonalán túl, a közhivatalok közelében béreltek lakást.⁵⁶ A magántisztviselők után a főbérlek második legnépesebb csoportját a kisiparosok alkották, tizennyolc főbérlelővel. A hét ház kisiparosai körében a ruházati szakmák uralkodtak: a tizennyolcból tizennégy főbérlelő gyakorolta a szabó, fehérneműkészítő és fűzőkészítő mesterségeket. A kisiparosok után a főbérlek foglalkozási megoszlásában számarányukat tekintve a harmadik helyen a szabadfoglalkozású értelmiségiek álltak, őket követték negyedik helyen a kereskedők. E négy foglalkozási csoport adta 1941-ben a főbérlek háromnegyedét. A hét ház tágabb környezetét alkotó, a gr. Tisza István utca és az Arany János utca határvonalával kijelölt 31/a számú statisztikai alkerületet e csoportok a budapesti arányukhoz képest kétszeresen felülreprezentálva lakták. (Melléklet) A helyi társadalom alsó rétegét képviselő munkás és altisztú rétegből a hét házban mindössze négy altisztúval találkozunk. Még azzal együtt is, hogy a Lipótvároson belül a 31/a számú statisztikai alkerületben a lipótvárosi átlaghoz képest magasabb arányt értek el, a budapesti átlagtól mind a hét házban, mind a 31/a számú statisztikai alkerületben messze elmaradt jelenlétük.

1941-hez képest, immár a központosított lakásrendszer keretei között, 1954-re a főbérlelő családok kétharmada kicserélődött ki. (6. táblázat) A hét ház 1941-ben megfigyelhető heterogén társadalmi összetétele azonban az 1950-es években is továbbélt. Nem változott meg 1954-re – a tisztviselő és értelmiségi rétegeket együttesen tekintve – a szellemi foglalkozások dominanciája sem. A tisztviselők, az egyéb szellemi foglalkozásúak és az értelmiségiek körébe tartozó fő- és társbérlek együttes aránya 1954-ben 41%-kal kevéssel alacsonyabb az 1941-ben mért 46%-hoz képest. A szellemi foglalkozások változatlan túlsúlya mellett azonban döntő átstrukturálódás ment végbe 1941 és 1960 között: miközben egyes foglalkozási-társadalmi csoportok eltűntek, addig a fizikai munkások 1944/1945-től újonnan beáramló rétegei radikális létszámnövekedést értek el.

⁵⁶ A statisztikában élesen kirajzolódó belső határvonal gyökerét a századforduló két nagy, a városrész térbeli, és ezáltal társadalmi szerkezetét is átalakító építészeti-városrendezési vállalkozásában kell keresni. Az 1890-es évek utolsó éveiben az országgyűlés új épületének építése és az Újépület lebontása nyomán a Szabadság tér kialakítása a Lipótváros kormányzati és – a József nádor tér mellett második pénzügyi központként – banknegyed jellegét tette markánsabbá. A két nagy rendezés a városrész északi irányban való terjeszkedését és a lakosság társadalmi karakterének módosulását is eredményezte. Az analfabéták, a túlszűfoltan lakók, az ágyrajárók, és a cselédtartás 1891-es térbeli eloszlását alkalmazva mutatóként, a városrész térbeli szerkezetét átalakító építkezéseket megelőzően az Újépület rajzolta ki a belső határvonalat. Az analfabéták kétszer olyan magas aránya, a túlszűfolt lakásviszonyok, valamint a cselédek alig több mint fele akkora száma jelzi az éles határt a Lipótváros 1800-as évek első évtizedeitől kezdődően kiépült déli része, és az Újépületen túli északi, még nem városiasodott, földszintes képet mutató részének ipari-munkás népessége között. (KÖRÖSI-THIRING 1894.) Ezen északi résznek bérpalotákkal való beépítése a XIX–XX. század fordulójától a déli résznél magasabb státusú népességet vonzott magához. (Melléklet)

3. táblázat. A hét ház főbérloinek foglalkozási megoszlása 1941-ben és 1954-ben⁵⁷

		1941		1954	
Politikai elit		3		-	
Tisztviselő	Vezető beosztású magántisztviselő	31	7	29	
	Egyéb magántisztviselő		15		
	Köztisztviselő		6		
	Főtisztviselő k.m.n.		2		
	Tisztviselő k.m.n.		1		
Irodai dolgozó		-		10	
Egyéb szellemi foglalkozások		-		6	
(Szabadfoglalkozású) értelmiségi		15		22	
Önálló kereskedő		12		-	
Önálló kisiparos		18		14	
Szövetkezeti dolgozó		-		3	
Szövetkezeti tag		-		2	
Munkás	Szakmunkás, segéd	3	3	31	16
	Segédmunkás		-		10
	Egyéb munkás		-		5
Segédszemélyzet		4		4	
Fegyveres testületek		-		3	
Vagyonából élő		6		-	
Járadékos		1		-	
Nyugdíjas, kegydíjas		7		9	
Eltartott		-		2	
Háztartásbeli		4		13	
„Deklasszált”		-		4	
Egyéb		1		4	
Házfelügyelő, segédházfelügyelő		14		12	
Összesen		119		168	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek. Lakónyilvántartó könyvek.

⁵⁷ Az 1954-es rekonstruált keresztmetszet csak a fő- és társbérloként lakáshoz köthető személyeket tartalmazza. A tényleges fő- és társbérlok létszáma ennél magasabb lehetett. Az 1954. évi választói névjegyzékek foglalkozási megnevezéseinek besorolásához az 1960. évi népszámlálás kódolási utasításait használtam.

4. táblázat.

Az 1944–1945-ös bérlőcserélődés társadalmi- foglalkozási csoportok szerint

		A főbérlők száma 1941-ben		1944–1945-ben eltűnik a régi bérlők közül		1944–1945-ben újonnan beköltözött fő- és társbérlők		1945-ben eltűnik az új bérlők közül	
Politikai elit		3		2		2		2	
Volt nyilas országgyűlési képviselő		-		-		1		1	
Tisztviselő	Vezető beosztású magántisztviselő	31	7	12	4	27	7	15	2
	Egyéb magántisztviselő		15		5		5		3
	Vezető beosztású köztisztviselő		-		1		3		1
	Köztisztviselő		6		1		2		-
	Egyéb tisztviselő		3		1		10		9
Szabadfoglalkozású értelmiségi		15		8		7		2	
Önálló kereskedő		12		4		5		1	
Önálló kisiparos		18		6		10		3	
Munkás	Szakmunkás, segéd	3	4	1	1	14	9	6	4
	Egyéb munkás		-		-		5		2
Segédszemélyzet		4		-		7		2	
Rendőr		-		-		7		5	
Vagyonából élő		6		3		-		-	
Járadékos		1		1		-		-	
Nyugdíjas, kegydíjas		7		2		2		2	
Háztartásbeli		4		1		12		6	
Házfelügyelő, segédházfelügyelő		14		5		4		3	
Nincs adat		1		1		1		-	
Összesen		119		48		99		48	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei.

Az 1945. évi budapesti népösszeírás lakásívei.

Budapesti háborús kárstatisztikai felmérés.

Az 1941., az 1945. és az 1954. évi keresztmetszetet egybevetve foglalkozási csoportonként követhető nyomon az átrétegződés. (3. és 4. táblázat) A Horthy-korszak politikai elitjét 1941-ben reprezentáló nyugalmazott belügyminiszter, Scitovszky Béla, a képviselőházi alelnök, majd a későbbiekben kultuszminiszter Szinyei Merse Jenő, és az országgyűlési képviselő Kölcsy István közül csak Szinyei Merse Jenő 1945 utáni sorsát ismerjük. A feltehetően vidéki illetőségű Kölcsy-család 1941-ben tűnik fel először és utoljára a szemünk előtt. Scitovszky Béla nyugalmazott belügyminiszter 1945-ben már ugyancsak nem lakott a Nádor utca 5. szám alatt 1938 óta bérelt lakásában. A Nádor utca 6. szám alatt 1923 óta egy ötszoba-hallos, két cselédszobával és két fürdőszobával felszerelt utcai lakást bérlő Szinyei Merse-család viszont a lakás

egyik társbérelője maradhatott egészen az 1957-ben elhunyt családfő özvegyének, báró Ghillány Piroskának 1961-es elköltözéséig, miután „1951-ben a kitelepítést úgy kerülte el, hogy Nádor utcai nagy lakását a hatóságoknak átengedte, csak a konyhát és cselédszobát tartva meg magának”.⁵⁸ 1945 után az új politikai elit nem jelent meg házainkban. Az 1945-ben színre lépő új politikai elit egyik tagjának, Szakasits Árpádnak az esete jól jellemzi a kommunista vezetés lakóhelyi orientációját:

„Még az elmúlt év őszén [1946 őszén] szüleim elköltöztek a Pasaréti útra. Apám ellenkezett, eleinte hevesen tiltakozott a költözködés ellen. Nem akart Budán, nem akart villában lakni.

– Én jól érzem magam ebben a lakásban, megszoktam. Mi a fenének menjek át Budára – makacskodott. – Különben is, innét a Parlamentbe csak át kell sétálnom.

Anyám erre felsorakoztatta érveit.

– Nézd, Árpád, már Rákosi is szóvá tette ezt a lakást. Azt mondta, nem biztonságos egy politikusnak bérházban lakni...

– Mi a fene!

Anyám nem zavartatta magát, folytatta a gyözködést:

– Igen, s azt is jelezte Rákosi, hogy nálunk az Alkotmány utcában nem szívesen tartanak értekezletet, sem baráti találkozót, mert nem biztonságos. Az elvtársakra vigyázni kell, mondta.

– Baromság!

Anyám tovább érvelt.

– Tudod te azt jól, Árpád, hogy ők mind a Domonkos utca, Abonyi utca és Ajtósi Dürer sor által határolt villanegyedben laknak. Nem véletlenül. Azután ne feledd a kongresszust sem. Itt lesznek a testvérpártok küldöttei Svájcból, Svédországból, az angol munkáspárt főtitkára, Morgan Phillips, és Franciaországból is – ugyan hová akarod őket meghívni, amikor ebben a házban még a lift sem működik?

*Végül is apám beadta a derekát. Beköltöztek a Pasaréti út 59. számú villába.”*⁵⁹

Az új káderelit, a vezető beosztású minisztériumi tisztviselők, valamint az egyéb belügyi káderek létszáma is csak 1956 novembere és 1957 nyara között duzzadt fel. Rögtön hangsúlyozni kell azonban, hogy a jelenség csak két házra, a Nádor utca 6-ra és a József Attila utca 12-re korlátozódott, és döntően nem az emigránsok lakásainak újraosztásával függött össze. Ugyanis egy 1956 áprilisában a lakáshiány enyhítése céljából kiadott lakásügyi rendelkezés nyomán éppen 1956 őszén került sor nagyobb számban új lakások kialakítására.⁶⁰ A minisztertanácsi határozat nyomán, amely elrendelte, hogy „Budapesten 1956-ban a hivatalok jobb és célszerűbb elhelyezésével 1500 lakást kell a lakosság részére felszabadítani”, a József Attila utca 12-ben az I., II. és III. emeleti irodák lakásokká történt átalakításával tizenhét új lakás keletkezett. Az új lakások minisztériumi tisztviselőknek való kiutalása a kétszintű lakáselosztási

⁵⁸ BORBÁNDI 1997. 435.

⁵⁹ SCHIFFERNÉ 1985. 180–181.

⁶⁰ 1.029/1956. (IV. 19.) számú minisztertanácsi határozat.

rendszerből adódhatott: a ház feltehetően a kerületi tanácsi lakásgazdálkodás hatásköre alól kivonva az államapparátus lakásigényének kielégítését szolgálta.⁶¹

A tisztviselők 29, az értelmiségiek pedig 14%-kal teljesen azonos arányban voltak jelen 1941-ben és 1954-ben a hét házban.⁶² A tisztviselői csoport – beleértve a magán- és köztisztviselőket, valamint az egyéb tisztviselőket is – személyi összetételében 1944–1945-ben ment keresztül nagyobb mértékű cserélődésen: ebben a periódusban harmincegyből tizenkét főbérelő tűnt el e csoportból. Bár ugyanakkor az újonnan beköltöző fő- és társbérelők egynegyede volt tisztviselő, azaz huszonzét tisztviselő költözött be fő- és társbérlelként a hatósági igénybevétel és az önkéntes összeköltözés során, közülük azonban csak tizenketten maradtak helyben a világháborút követően is. Az értelmiségiek csoportja 1944–1945-ben fele részben kicserélődött: miközben nyolc főbérelő tűnik el a szemünk elől, addig hét főbérelő költözött be, akik közül csak ketten nem maradtak helyben.

A kereskedők, egyéb vállalkozók, és a vagyomból élők csoportjai az 1941-ben megfigyelt kevesebb, mint egyötödös arányukról a nullára süllyedtek. Míg a magángazdaság felszámolásával e rétegek mint foglalkozási csoportok megszűntek, addig a másik célpont, a kisipar, az ellene intézett politikai és gazdasági támadások ellenére is életképes és kontinuus maradt. 1954-re veszített ugyan arányából – a fő- és társbérlelkők körében 17%-ról 14%-ra csökkent –, de nem jelentős mértékben. Ugyanakkor az erőviszonyok átalakultak: a főbérlelkők foglalkozási megoszlásában a kisiparosok az 1941-ben a magántisztviselők mögött elfoglalt második helyről 1954-re – a munkások és az értelmiségiek által is megelőzve – a negyedik helyre szorultak. 1944-ben e csoportot egyharmados arányban érte veszteség: tizennyolcból hat főbérelő tűnik el szemünk elől. Egyidejűleg azonban tíz új fő-, és társbérlelkő személyében a tisztviselők után a második legnagyobb arányú utánpótlást éppen a kisiparos csoport kapta, akik döntően – a tizből hét főbérlelkő – meg is maradtak az ekkor elfoglalt új lakóhelyükön. A vizsgált házak kisiparának szakmai összetételét 1941-ben uraló ruházati szakmák túlsúlya változatlanul érvényesült. 1954-ben a magánkisipar és a szövetkezeti ipar keretében az összesen tizenkilenc bérlelkő közül tizenhárman gyakorolták a szabó, a varrónő, a fűző- és a fehérnemű-készítő mesterségeket.

A fegyveres erők képviselőinek az 1944–1945-ös periódusban tömeges jelenségnek is nevezhető beköltözése átmenetinek bizonyult. 1954-ben a hét házban mindössze három képviselővel nem váltak jellemző csoporttá. Az 1944–1945-ben új lakótípusként rendőrtisztek és detektívek személyében megjelenő fegyveres erők az 1940-es évek második felében és az 1950-es években is kaptak utánpótlást, de nem számottevően.

Az 1941–1954 között tömeges méretekben végbemenő átstrukturálódást a fizikai munkások 1941-ben a főbérlelkők köréből hiányzó csoportjának megjelenése hozta. 1954-ben arányuk már 22%-ot ért el. Már 1944 tavasza és 1945 tavasza között a

⁶¹ Miközben a lakossági lakásigények kielégítése a kerületi tanácsok hatáskörébe tartozott, addig a tanácsi és egyéb politikai apparátuson belüli lakáselosztásra a kerületi lakásügyi osztályok hatásköre nem terjedt ki. Lásd: HEGEDŰS–TOSICS 1982. 9. 18–19.

⁶² A tisztviselők 1954-es számarányát az irodai dolgozókkal és az egyéb szellemi foglalkozásúakkal együtt számolva.

zsidónak minősített lakások igénybevétele és az ostrom alatti és utáni hatósági lakás-kiutalás társadalmi rétegek szerinti differenciálása eredményeképpen e csoport élte át a legnagyobb mértékű létszámgyarapodást. A tisztviselők után a munkás és altiszti rétegekből beköltöző huszonegy fő- és társbérlet alkotta az újonnan beköltözők legnépesebb csoportját, akik ráadásul csak kis arányban bizonyultak átmeneti jelenségnek a lakók körében: közel kétharmad részük tartósan helyben is maradt.

5. táblázat

Az 1946–1958 között beköltöző fő- és társbérlet foglalkozási megoszlása⁶³

		1946–1953		1954–1958		Együtt	
Tisztviselő		14		13		27	
Irodai dolgozó		-		3		3	
Egyéb szellemi foglalkozások		7		9		16	
Értelmiségi		9		14		23	
Magánkisiparos		1		6		7	
Szövetkezeti tag		1		-		1	
Bedolgozó		-		1		1	
Munkás	Szakmunkás, segéd	15	9	17	10	32	19
	Segédmunkás		3		3		6
	Egyéb munkás		3		4		7
Segédszemélyzet		6		2		8	
Fegyveres testületek		5		-		5	
Nyugdíjas		3		5		8	
Háztartásbeli		-		1		1	
„Deklasszált”		2		1		3	
Egyéb		-		1		1	
Nincs adat		3		3		6	
Összesen		66		76		142	

Források: Lakónyilvántartások. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

Az 1944–1945-ös, az 1946–1953-as, és az 1954–1958-as beköltözéseket elemezve a foglalkozási csoportok között végbemenő arányeltolódások időbeli alakulásáról, ütemeiről kaphatunk képet.⁶⁴ (4. és 5. táblázat) A házak népességét legnagyobb mértékben átrendező 1944–1945-ös periódus 40%-ban cserélte ki a főbérletű családokat. Házfelügyelői és segédházfelügyelői családokkal együtt a hét ház száztizenkilenc

⁶³ A táblázat csak öt ház adatait tartalmazza, a Mérleg u. 9. és a Mérleg u. 11. nélkül, miután ebből a két házból nem maradt fenn használható lakónyilvántartás.

⁶⁴ A II. világháború utáni vizsgált perióduson belül meghúzott időbeli határvonal kijelölése önkényesen történt, az 1954-es keresztmetszethez igazodva. A követendő eljárás olyan módszer alkalmazása lenne, amely maguknak az adatoknak az időbeli szóródásából jelölne ki a belső határvonalakat, és így mutatná ki a tendenciák belső periodizációját.

főbérloői családja közül negyvennyolc tűnik el a szemünk elől. A zsidóellenes rendeletek által – az 1941. évi lakásíveken olvasható, zsidónak minősítő bejegyzések alapján feltételezve – érintett negyvenkilenc főbérloői család közül tizennyolc, azaz több, mint egyharmaduk tűnik el korábbi otthonából véglegesen, további négy zsidónak minősített család pedig haza tudott ugyan térni 1945-ben, de rövid időn belül el is költözött addigi lakóhelyéről. A zsidóellenes intézkedések által feltételezeten érintett családok fele – huszonhét család – maradt kontinuus 1945 után.

Az 1944–1945-ös cserélődési hullám a főbérloőket átlagosan egyharmados arányban érintette. Az 1941-es társadalmi összetétel négy domináns csoportja – a magántisztviselők, a kisiparosok, a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a kereskedők – közül az 1944/1945-ös cserélődési hullám a magántisztviselőket és az értelmiségieket érintette erősebben: mindkét csoport képviselőinek fele tűnt el a házakból ebben a periódusban. A kisiparosok körében a cserélődés egyharmados, a kereskedők körében pedig egynegyedes arányt ért el. Az átlaghoz képest két foglalkozási–társadalmi csoportot lehet kivételként kiemelni: a segédekét és az altisztjekét. Egyedül e két csoportot nem tizedelték meg az 1944/1945-ös év eseményei. A fizikai munkások tágabb kategóriájába sorolva őket, a szakmunkások és egyéb munkások újonnan megjelenő csoportjaival együtt e kategória volt az, amely az 1944–1945-ös periódusban új lakáshoz jutva két és félszeresére duzzadt. Miközben ugyanis az újonnan beköltöző fő- és társbérloők legnépesebb csoportját huszonhét képviselővel a tisztviselők adták, addig mögöttük huszonegy képviselővel a munkások és altisztek következtek. Az ő kategóriájukkal szemben a többi foglalkozási–társadalmi csoport 1944–1945-ben legfeljebb utánpótlást kapott, anélkül, hogy ez aránynövekedéshez vezetett volna. Az 1944–1945-ben akár önkéntesen, akár hatósági lakáskiutalás útján beköltöző összesen kilencvenkilenc személy közül negyvennyolcra 1945-ből van utoljára adatunk, vagyis ebben a periódusban az új lakók mintegy fele nem gyökerezett meg lakóhelyén, tartózkodásuk átmenetinek bizonyult. Ehhez az arányhoz képest a munkások és a segédszemélyzet főbérloők körébe részben újonnan beáramló rétege nagyobb mértékben mutat lakóhelyi stabilitást, mint akár a tisztviselő vagy az értelmiségi rétegbe beáramló új bérloők. A munkások és a segédszemélyzet kategóriájába soroltak helyben maradási aránya – huszonegy új fő- és társbérloőből nyolc távozott rövid időn belül – még az iparosok helyben maradási arányát is felülmúlta, akiknél tíz új beköltöző bérloőből három költözött tovább közvetlenül az ostromot követő átmeneti időszakban. A házakban ebben a periódusban magas arányban ideiglenesnek bizonyuló ott tartózkodást az új lakók beköltözésének okaival, a lakáshoz jutás módjaival magyarázhatjuk. Különbséget kell tenni a háborús károk folytán átmenetileg otthontalanná vált és ideiglenesen befogadott rokonok-ismerősök között, és az ugyancsak bombakárosult, a zsidóság összeköltöztetése nyomán megüresedett bérleményekbe, majd 1945-ben a nagylakásokba hatóságilag behelyezett bérloők között.

A munkások és a segédszemélyzet kategóriájának 1944–1945-ben megindult beáramlása és létszámnövekedése 1960-ig egyenletesen magas szinten maradt. Az első és a második időtartam alatt a tisztviselők után egyaránt a második helyet foglalta el a beköltöző fő- és társbérloőkön belüli arányt tekintve, az 1953–1958 közötti periódusban enyhe csökkenést mutatva. Ezzel szemben a kisiparosok az 1944–1945-ös év alatt tíz új, körükből származó bérloővel a fizikai munkás és a tisztviselő kategória

mögött elfoglalt, a körükből beköltöző bérlők számát tekintve a harmadik legnépesebb helyről oly mértékben esett vissza, hogy az 1946–1958 közötti tizenkét év alatt ugyanannyi képviselőjük érkezett, mint az 1944–1945-ös egy év alatt. Miközben az 1945 után beköltözők mintegy felét a szellemi foglalkozásúak – tisztviselők és értelmiségiek – egynegyedét a munkások és a segédszemélyzet tette ki, addig a magán-kisiparosok csak 7%-nyi arányban képviseltették magukat.

Az újonnan beköltöző fő- és társbérlők foglalkozási megoszlása házankénti eltéréseket is mutat. Az 1941-ben lakásállományánál és bérlőinek társadalmi helyzeténél fogva magas státusúnak nevezhető Nádor utca 5. szám, és az alacsony státusúnak nevezhető Hercegprimás utca 13. szám alatti bérház összehasonlítása alapján figyelhető meg e jelenség. Bár a munkások és a segédszemélyzet tömegesnek nevezhető, 1944–1945-ben megkezdődő beáramlása a Nádor utca 5. számot is elérte, azonban a Hercegprimás utcai házzal párhuzamban szemlélve a két ház státuskülönbsége még 1954-ben is jól megfogható. Míg a Hercegprimás utca 13. szám alatt 1954-ben a fő- és társbérlők körében a szellemi dolgozók – tisztviselők, egyéb szellemi foglalkozásúak és értelmiségiek –, és a fizikai munkások azonosan több, mint egyharmad-egyharmad arányban voltak jelen, addig a Nádor utca 5. szám szellemi foglalkozású bérlőinek ugyancsak több, mint egyharmados aránya mellett – harminckilencből tizenöt bérlő – a munkások és a segédszemélyzet kategóriáját mindössze kilenc fő képviselte.⁶⁵ A Nádor utca 5-ben az iparosok csoportja volt az, amely mind saját 1941-es arányához, mind pedig a Hercegprimás utcai ház 1954-es arányához képest nagyobb létszámgyarapodást élt át. A két ház két világháború közötti társadalmi különbségeit egyrészt a közel azonos arányú családi kontinuitás örizte meg, másrészt az új beköltözések is eltérő társadalmi tagolódást mutatnak. Míg a Nádor utca 5. szám alatt 1946 és 1958 között csak három, a munkások és a segédszemélyzet kategóriájába tartozó új bérlő költözött be, addig a Hercegprimás utcai házba kilenc. E jól kitapintható különbség arra utal, hogy azzal együtt is, hogy a kétféle csatornán keresztül történő lakáelosztás társadalmi csoportok szerint differenciáltan működött, a szándékos lakáspolitikai döntésekhez képest spontánnak nevezhető, és feltehetően a személyes kapcsolatokban szerveződő folyamatok egyidejű hatása is érvényesült.

Ha a bérlők 1941-es és 1954-es foglalkozási összetétele, valamint az 1944–1958 közötti új beköltözések foglalkozási megoszlása után az 1941-es főbérlők családi kontinuitásának vizsgálatát is bevonjuk az elemzésbe, a társadalmi változás komplex képét kapjuk. A családi kontinuitás arányát a családfő foglalkozása szerint elemezve a segédek és altisztek után a legstabilabb csoportnak az önálló kisiparosok mutatkoznak. Az 1941-es főbérlők 1954-ben mért átlagosan 40%-os családi folytonosságához képest a kisiparos családoknak több, mint fele volt jelen. Ezzel alatta maradtak ugyan a segédek kétharmados, és az altisztek háromnegyedes arányának, viszont megelőzték a tisztviselők és az értelmiségiek átlagnak megfelelő kontinuitási arányát. A kontinuitás mérését 1960-ig kitolva, a kép alapvetően átalakul. Az átlagosan még egyötödös arányt sem elérő kontinuitáshoz képest az értelmiségiek egyharmados, és a kisiparosok valamivel több, mint egynegyedes aránya minden más foglalkozási-társadalmi csoportot megelőz. A vezető beosztású magántisztviselők csoportját

⁶⁵ NAGY 2004. 157, 3. táblázat.

6. táblázat

Az 1941-es főbérlok családi kontinuitása 1960-ig, foglalkozási csoportok szerint

		A főbérlok száma 1941-ben ⁶⁶		1944–1945-ben a házakból véglegesen távozó főbérlok száma		Az 1954-ben még kontinuus családok száma		Az 1960-ban még kontinuus családok száma	
Politikai elit		3		2		1		1	
Tisztviselő	Vezető beosztású magántisztviselő	31	7	12	4	12	1	6	1
	Egyéb magántisztviselő		15		5		6		1
	Köztisztviselő		6		2		3		2
	Tisztviselő k.m.n.		3		1		2		2
Szabadfoglalkozású értelmiségi		15		7		6		5	
Önálló kereskedő		12		4		4		1	
Önálló kisiparos		18		6		10		5	
Segéd		3		1		2		-	
Altiszt		4		-		3		1	
Vagyonából élő		6		3		1		-	
Járadékos		1		1		-		-	
Nyugdíjas, kezdi		7		3		2		1	
Háztartásbeli		4		1		2		1	
Házfelügyelő, segédházfelügyelő		14		5		5		1	
Összesen		118		45		48		22	

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. Az 1945. évi budapesti népösszeírás lakásívei. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek. Lakónyilvántartások. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

1941-ben képviselő hét főbérlok családból mindössze egy volt jelen 1954-ben és 1960-ban is. A részvénytársasági menedzserek csoportja már 1944–1945-ben döntő veszteséget szenvedett: a hétből négy főbérlok ekkor tűnt el házainkból. Az egyéb magántisztviselők csoportja ennél kisebb arányban szenvedett ugyan veszteségeket – a tizenöt főbérloból még hat volt jelen 1954-ben –, 1960-ra azonban csak egyetlen család maradt helyben. A segédek közül egyetlen, és az altisztek közül is csak egy

⁶⁶ E táblázat, a többitől eltérően, 119 helyett 118 főbérloval számol 1941-ben. Ennek oka, hogy a Mérleg u. 9. szám egyik bérleményét br. Hatvány Lajosné sz. Somogyi Jolán raktározási célra használta. 1945-ben azonban a bérleményben társbérlok jelent meg, így ahol az elemzés szempontja indokolta, e bérleménnyel is számoltam.

család maradt helyben 1960-ra. A volt kereskedők rétegét, amely kontinuitását tekintve már 1954-ben is az átlag alatt maradt, 1960-ban mindössze csak egy család képviselte. A vagyonukból élőket képviselő családok 1941-ben is kis létszámú csoportja pedig teljesen eltűnt, amit részben az 1941-es keresztmetszetben megfigyelhető családszerkezetük és életkoruk magyaráz: a hat vagyonából élő főbérő közül három volt egyedül élő, illetve albérletet tartó özvegyasszony.

Hosszú távon a két legstabilabb társadalmi csoportnak tehát az értelmiségiek és a kisiparosok mutatkoznak: a tizenöt értelmiségi és a tizennyolc kisiparos családból öt-öt maradt helyben az 1960-as évek elejéig. A kisiparos réteg az 1944–1945-ös periódust követően már nem kapott utánpótlást, a II. világháború előtti szakmák és családok maradtak kontinuusak. Az 1941-ben a hét ház társadalmi összetételét domináló magántisztviselő és kereskedő réteg 1960-ra nemcsak mint foglalkozási-társadalmi réteg tűnt el, hanem személyi-családi kontinuitásuk is megszakadt.

A kontinuitást egy utolsó dimenzióban, lakásnagyság szerint vizsgálva a nagylakások megtartó képességére kell rámutatni. (7. táblázat) Míg a II. világháború előtti negyvenkilenc kétszobás lakásnak csak egyharmadában maradt folytonos a családi jelenlét 1954-ig, addig a négy-hétszobás nagylakások kategóriájában a lakások több mint felében. E kategóriában még az 1960-as jelenlét is közel 50%-os arányt mutat. A nagylakások bérelőinek stabilitása a dualizmus időszakában, vagy a két világháború közötti korszakban is megfigyelt törvényszerűség, amit az e lakáskategóriát bérelő családok társadalmi helyzete magyaráz.⁶⁷ A szakmai-vagyoni-társadalmi beérkezett-ség és a családi megállapodottság tette szükségessé meghatározott társadalmi rétegeknél a nagylakások bérlését.⁶⁸ Jelen vizsgálat tapasztalata szerint a nagylakások megtartó képessége az 1944–1945-től radikálisan megváltozott lakáspiaci feltételek közepette, a társbérletesítésnek és megosztásnak fokozottan kitéve is tovább élt. A jelenség hátterében – a hatalmi kényszerek kontextusában – a lakóhelyi kontinuitás identitás-hordozó, identitás-őrző szerepe sejthető, de a helyben maradás mögötti döntések vagy kényszerűségek feltárása további, akár szóbeli forrásokat is bevonó vizsgálatot igényel.

Az 1944–1958 közötti beköltözések és a családi kontinuitás foglalkozás szerinti megoszlása alapján felvázolt cserélődési tendenciákat áttekintve megállapítható, hogy az 1941-ben számaránya szerinti sorrendben domináns három csoportot, a magántisztviselőket, az önálló kisiparosokat és az értelmiségiek csoportját 1954-re a tisztviselő–munkás/segédszemélyzet–értelmiségi–kisiparos összetétel váltotta fel. Miközben az arányeltolódásokkal együtt sem változott a tisztviselő–értelmiségi dominancia, addig az alacsonyabb réteg felduzzadásával és a munkások megjelenésével döntő módon alakult át a társadalmi összetétel heterogenitása: a kereskedők eltűnésével

⁶⁷ GYÁNI 1999. 126.

⁶⁸ Friss házások esetében „az első kérdés az volt, hol is lakjanak. Abban az időben [1911 körül] jó jövedelmű polgárembereknek budapesti lakást nem volt nehéz találni. A polgári otthonok házbére igen magas volt; általában úgy számolták, hogy a jövedelem egyharmada megy el lakbérre. A polgári divat úgy igényelte, hogy valahol a Lipótvárosban [...] találnak kétszobás lakást addig, amíg gyermekek nem születnek; majd ha gyermekeik lesznek, akkor átköltöznek ugyanabban a negyedben egy négyszobás lakásba.” (HEGEDŰS 1982. 246.)

és a kontinuuus, de utánpótlást nem kapó kisiparos réteg háttérbe szorulásával a fizikai munkások váltak 22%-val az új társadalmi összetétel meghatározó kategóriájává.

7. táblázat. *A családi kontinuitás aránya lakásnagyság szerint*

	A lakások száma összesen 1941-ben		Az 1941-es bérlők közül 1954-ben	Az 1941-es bérlők közül 1960-ben
	Az összes házban	Mérleg u. 11. nélkül	még jelen lévő családok (az összes házban)	még jelen lévő családok (Mérleg u. 11. nélkül)
1 szobás	28	25	7	2
2 szobás	49	46	17	8
3 szobás	18	16	2	1
4–7 szobás	26	24	14	11
Összesen	121	111	40	22

Források: Az 1941. évi népszámlálás lakásívei. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek. Lakónyilvántartások. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.

Kapcsolatháló – lakóhely – mobilitás: a társadalom (át)szerveződése

A Lipótváros hét bérházán elvégzett vizsgálat alapján a bemutatott források és módszerek alkalmazásával a kvantitatív elemzés térben kiterjeszthető. Arra a kérdésre, hogy mely időszakok politikai akaratának eredményeképpen, és hogyan változott meg az egyes foglalkozási–társadalmi csoportok helyzete a Lipótváros társadalmában, időbeli keresztmetszetek statisztikai elemzésével adhatunk választ. Kvantitatív módszerekkel a lakások közötti áramlás térbeli kiterjedtsége, társadalmi csoportok szerinti differenciáltsága, valamint a cserélődések átmeneti vagy tartós jellege tárható fel. Az egyedi, nominális adatokat statisztikai kategóriákba rendezve foglalkozási–társadalmi csoportok között végbement cserélődéseket, a csoportok egyes cserélődési hullámokban való érintettségének arányait sikerült fő vonalaiban kimutatni. A hét ház vizsgálatának eredménye az értelmiségiek és a kisiparosok kontinuitását rajzolta ki. A kereskedők eltűnésével és a tisztviselői csoportok cserélődésével egyidejűleg az értelmiségiek és a kisiparosok képviselőiben két olyan foglalkozási–társadalmi csoport maradt stabilan jelen a városrészben, amely fokozottan volt kitéve a politikai hatalom általi egzisztenciális fenyegetettségnek. Az esetükben tapasztalt, minden más csoportot felülmúló családi kontinuitás további kérdéseket vet fel. Stabilitásuk akkor válik értelmezhetővé, ha a személyi-családi folytonosság mögött a szakmai és a státusbeli folytonosság kérdését vizsgáljuk. Vajon a főbérlő személyi kontinuitása mögött ott áll-e a törésektől mentes életpálya kontinuitása is? És vajon a lakások rokonok közötti átadása és a generációs váltás együtt járt-e szakmai és státusbeli folytonossággal, vagy a foglalkozási–társadalmi mobilitás megváltozott státushoz vezetett?

A hosszú távú társadalmi átrétegződés statisztikailag kimutatható tendenciái mögött a lakóhelyi összefüggésekbe ágyazódó egyéni és családi életpályák, mobilitási utak vizsgálatával válhat megérthetővé egy városnegyed átalakuló társadalmá. Az

1945 után megváltozó politikai-társadalmi környezetben életpályákat rekonstruálva lesz megközelíthető a társadalmi státusok átvértékelődése, vagy éppen identitás-örző szerepe. Miután pedig az életpályák kapcsolathálóba ágyazódnak, társadalmi kapcsolatokban szerveződnek, a rokonsági, munkatársi, baráti és egyéb kapcsolatok feltárásával válnak majd láthatóvá a politikai hatalom által kijelölt lakáspiaci keretek között a lakosokat összekötő és mozgató szálak. E szálakat, mint a térbeli mozgásokat szervező erőket megismerve lesz megválaszolható a kérdés, hogy a politikai hatalom társadalom-átalakító szándéka milyen mértékben tudta átszervezni egy városrész társadalmát, és hogy e szándékok mennyiben törtek meg, és módosultak a kapcsolathálóit működésbe léptető társadalom ellenálló, vagy éppen alkalmazkodó képességén.

Melléklet

A lakások százalékos megoszlása a Lipótvárosban a családfő foglalkozása és statisztikai alkerületek szerint, 1935-ben

	Deák Ferenc u. – gr.Tisza István u. (30. számú statisztikai kerület)	gr.Tisza István u. – Arany János u. (31/a számú statisztikai alkerület)	Arany János u. – Báthory u. (31/b számú statisztikai alkerület)	Báthory u. – Szt. István krt. (32. számú statisztikai alkerület)	Lipótváros (Deák Ferenc u. – Szt. István krt.)	Budapest
Munkás	10,8	13,9	15,7	6,5	11,2	32,7
Közfoglalkoztatott	0,5	1,0	1,9	3,1	2,1	5,2
Iparos	13,4	12,3	7,7	5,4	8,2	6,8
Kereskedő	7,2	9,4	11,4	11,0	10,5	4,7
Kofa, utcai árus stb.	0,1	0,1	0,6	0,1	0,3	0,9
Kereskedelmi alkalmazott	2,9	3,7	2,2	1,9	2,4	3,8
Magántisztviselő	18,5	21,1	20,2	22,0	21,0	10,8
Köztisztviselő	6,6	4,6	5,1	7,4	6,0	8,5
Szabadfoglalkozású	10,7	9,7	9,2	15,6	12,0	3,2
Nyugdíjas, vagyonából élő	12,5	11,9	13,7	15,7	14,0	13,5
Egyéb és ismeretlen	16,8	12,3	12,3	11,3	12,3	9,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (=100%)	665	1645	2541	3255	8106	259 454

Forrás: A százalékos megoszlást mutató táblázat Pásztor [1940] 221. „Lakások megoszlása a Szent István-városban a családfő foglalkozása és alkerületek szerint 1935-ben” című táblázat szám szerinti adatai alapján készült.

Bibliográfia

Levéltári források

- Belváros–Lipótváros Vagyongkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodája. Lakónyilvántartó könyvek.
- Belváros–Lipótváros Vagyongkezelő Rt. Tervtára. Műemlék-felújítási terv-dokumentációk.
- BFL, VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai. A Budapest-székesfővárosi országgyűlési képviselőválasztók 1938. évre készült végleges névjegyzéke.
- BFL, IV. 1405. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai.
1935. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1943. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1944. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1947. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
1949. évi országgyűlési választói névjegyzékek.
- BFL, IV. 1404. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Igazoló Választmányának iratai.
1945. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.
1950. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.
- BFL, XXIII. 119. Budapest Fővárosi Választókerületi Választási Bizottság iratai.
1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.
- BFL, IV. 1419. j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.
- BFL, XXI. 517. f. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. A budapesti háborús kárstatisztika felvételi és feldolgozási iratai.
- BFL, XXI. 517. g. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1945. évi budapesti népösszeírás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.
- BFL, XV. 17. e. 306. Budapest Főváros Tanácsa tervei. Budapesti Műemlék Felügyelőség.
- BFL, XXIII. 106. h. Budapest Fővárosi Tanács VB Igazgatási Osztályának iratai. A kitelepítéssel kapcsolatos iratok.
- BFL, XXIII. 102. c. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. VB TÜK iratok. 003-13/1961. A kitelepítettek jegyzéke.
- BFL, XXIII. 205. b. Budapest V. Kerületi Tanács iratai. A szakigazgatási szervezetek iratai.
- BFL, VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai.
- BFL, VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai.
- MOL, Z 915. 1. csomó 8. tétel. Magyar Jelzálog Hitelbank Rt. Elismert Vállalati Nyugdíjpénztára. Nyugdíjintézeti bérházak adóbevallási ívei (1924–1949).

Publikált források

1947. év hatályos jogszabályai. 1–2. GRILL Károly, Budapest 1948.

1948. év hatályos jogszabályai. GRILL Károly, Budapest 1949.

1960. évi népszámlálás. *Utasítás az egyéni foglalkozások kódolásához. Egyéni foglalkozások rendszeres jegyzéke. 7. sz. segédlet.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1960.

1960. évi népszámlálás. *Utasítás az egyéni foglalkozások kódolásához. Egyéni foglalkozások betűrendes jegyzéke. 8. sz. segédlet.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1960.

Budapesti cím- és lakjegyzék. Franklin-Társulat, Budapest.

Budapesti ingatlanok címtára. Solo Kereskedelmi Bank Rt.

Budapesti lakcímjegyzék 1900. Budapest Főváros Levéltára adatbázisa.

www.bparchiv.hu

Fővárosi Közlöny

Magyar Építőművészet

Magyar Közgazdaság

Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat, Budapest

Magyarországi Rendeletek Tára

Statisztikai Értesítő

Szabad Nép

Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye

Az új lakásrendelet (140.040/1945. IX.). Magyarázatokkal ellátta: Dr. TAKÁCS László budapesti ügyvéd. Előszót írta: Dr. VARANNAI István budapesti ügyvéd. Budapest é. n. [1945]

Új Magyarország

BENOSCHOF SZKY–KARSAI 1960 BENOSCHOF SZKY Ilona – KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó-üldözés történetéhez. 2. 1944 május 15 – A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete*, Budapest 1960.

BORSOS [1936] BORSOS Endre: *Budapest székesfőváros lakásbérleti szabályrendelete.* TÉBE Kiadóvállalata, Budapest é. n. [1936].

GÁSPÁR–SZABÓ 1985 GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából V/A. 1950–1954.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest 1985.

KÖRÖSI–THIRRING 1894 KÖRÖSI József – THIRRING Gusztáv (szerk.): *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és a népszámlálás eredményei. I.* (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei 25/1). Budapest 1894.

SZÁDECZKY-KARDOSS [1933] SZÁDECZKY-KARDOSS Tibor: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten.* Statisztikai Közlemények 54/4. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest é. n. [1933].

Felhasznált irodalom

- AMBRUS 1986 AMBRUS Péter: Kereskedők és kisiparosok egy fővárosi kerületben. *Kultúra és Közösség* 1986/1. 69–81.
- BIBÓ 1988 BIBÓ István: Az egykori Tigris szálló története. *TBM* 22 (1988). 135–195.
- BORBÁNDI 1997 BORBÁNDI Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Európa, Budapest 1997.
- BORSOS–NÉMETH 1938 BORSOS Endre – NÉMETH Béla: *Magyarország lakáspolitikája*. Budapest 1938.
- CSANÁDI–LADÁNYI 1992 CSANÁDI Gábor – LADÁNYI János: *Budapest térbeni–társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest 1992.
- FERKAI 2001 FERKAI András (szerk.): *Pest építészete a két világháború között*. Modern Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., Budapest 2001.
- GRIBAUDI 1987 GRIBAUDI, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris 1987.
- GYÁNI 1978 GYÁNI Gábor: A várostörténet új irányzata. (A New Urban History). *TSz* (1978). 3–4, 588–600.
- GYÁNI 1991a GYÁNI Gábor: Lakásépítés és szociális lakáspolitikai Magyarországon, 1920–1944. in: MAZSU János (szerk.): *Tanulmányok Ránki György emlékének*. KLTE, Debrecen 1991. 137–151.
- GYÁNI 1991b GYÁNI Gábor: A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között. in: SOMOGYI Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. MTA TTI, Budapest 1991. 109–120.
- GYÁNI 1999 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Új Mandátum, Budapest 1999.
- HEGEDÜS 1982 HEGEDÜS Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Szépirodalmi, Budapest 1982.
- HEGEDÜS–TOSICS 1982 HEGEDÜS József – TOSICS Iván: Lakásosztályok és lakáspolitikai. A budapesti lakáspiaci irányításának változásai az elmúlt három évtizedben. I–II. *Mozgó Világ* 1982/9. 12–21. és 1982/10. 95–105.
- HEVESI 1936 HEVESI András: A Lipótváros. *A Toll* 1936. január 15. 6–12.
- HUBAI 2001 HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I. A választások története és politikai geográfia. Napvilág, Budapest 2001.
- ILLYEFALVI 1934 ILLYEFALVI I. Lajos: A választási névjegyzékek körüli munkálatok racionalizálása. *Városi Szemle* 1934/6. 897–911.

- JALSOVSZKY–TOMSICS 1996 JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Emőke: *Budapest világváros*. HANÁK Péter előszavával. Helikon, Budapest 1996.
- KOTSIS 1941 KOTSIS Iván: Javaslat a középpolgári és a kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására. Különlenyomat az *Építészet* 1941/1. számából.
- KOTSIS 1942 KOTSIS Iván: *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban*. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1941. évi tanfolyamainak anyaga. A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai, Budapest 1942.
- LUGOSI 2003 LUGOSI András: Az identitás helye. A városi tér szerepe az önazonosság rögzítésében. in: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör Osiris, Budapest 2003. 642–676.
- MÓRICZ [1934] MÓRICZ Miklós [1934]: *Budapest társadalomrajza*. (Statistikai Közlemények 64/2.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest é. n.
- NAGY 2003 NAGY Ágnes: *A Lipótváros társadalmának változása, 1928–1960*. Szakdolgozat. ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék 2003.
- NAGY 2004 NAGY Ágnes: Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall* 17 (2004. szeptember). 138–166.
- PÁSZTOR [1940] PÁSZTOR Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. (Statisztikai Közlemények 93/4.) Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest é. n.
- PETERDI 2004 PETERDI Vera: A Gresham-palota lakáscsompái a Magyar Nemzeti Múzeum kerámiagyűjteményében. *Történeti Múzeológiai Szemle* 4 (2004). 61–89.
- PINOL 1991 PINOL, Jean-Luc: *Les mobilités de la grande ville. Lyon, fin XIXe–début XXe*. Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1991.
- RÁTKI 1981 RÁTKI András: A volt magyar uralkodó osztályok. (Egy 1951-es felmérés tanulságai.) *História* 1981/3. 28–29.
- SCHIFFERNÉ 1985 SCHIFFERNÉ SZAKASITS Klára: *Fent és lent 1945–1950*. Magvető, Budapest 1985.
- SZELÉNYI 1990 SZELÉNYI Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
- THIRRING 1981 THIRRING Lajos: *Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzése*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest 1981.
- VASVÁRI 1934 VASVÁRI László: A korszerű kislakás építészeti szempontból. in: SZEGEDY-MASZÁK Aladárné és STUMPF Károlyné (szerk.): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája*. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége kiadása 1934.

Szemző Hanna

BALESETEK ÉS TÁRSADALMI SZABÁLYOZÁS BUDAPESTEN A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN*

*Budapest már nem kisváros, de még nem nagyváros
Budapest már nem német, de még nem magyar.
Fővárosunk nem eredeti alkotás, hanem utánzat.
Ami Keletre vall benne, az nem stíl;
ami európai benne, az nem a rend.*
Ágai Adolf

Bevezető

A századforduló táján és az azt megelőző évtizedekben, amikor Budapest a növekedés és a teljes megújulás időszakát élte, átalakult a közterek használatával és a nyilvános viselkedés normáival kapcsolatos szabályozás is. A motorizált tömegközlekedés megjelenése részben felgyorsította a folyamatot, részben addig ismeretlen problémákat vetett fel, melyek még hangsúlyosabbá, mindenki számára érzékelhetőbbé tették az átalakulást. Súlyos következményei lehettek a nem megfelelő nyilvános viselkedésnek, hiszen könnyen balesetet okozhatott. A „száguldó” gépek arra kényszerítették a hatóságokat, hogy erőteljesebben ellenőrizzék a járókelőket, megregulázva magát az utcai viselkedést is.

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a közlekedési balesetek a modern közlekedési eszközökkel együtt jelentek meg Budapesten. Megbokrosodott lovak, elszabadult állatok, felborult szekerek korábban is számtalan problémát okoztak. Ezek a „premodern” közlekedési balesetek azonban, éppen a gépesítés hiánya miatt, általában sokkal kevésbé jártak súlyos következményekkel. A motorizált tömegközlekedés megjelenése, melynek kezdetét a villamos jelentette, minőségileg új helyzetet teremtett: a gépek, melyek addig a be voltak zárva a gyárakba, megjelentek a város utcáin is. És éppúgy, mint a gyárban, veszélytelen használatuk a korábnál nagyobb fegyelmet és pontosságot, illetve egyúttal komolyabb ellenőrzést követelt a hatóságok részéről. A korabeli villamos balesetek a kíváncsi fegyelem hiányát tükrözték, valamint azt a tudatlanságot is, amivel az emberek a gépekhez viszonyultak. A két legnagyobb budapesti balesetet, melyekből egyet a tanulmány során részletesen is elemezni fogok, az ismeretek hiánya és a türelmetlenség okozták; közelebből az a tény idézte elő őket, hogy az utasok nem fogadták el a gépek által teremtett merőben új feltételeket. Ekkoriban még nem annyira a gépekkel telezsúfolt utakon jelentkező koordinációs problémák okozták a baleseteket – mint az autó megjelenését követően –, hanem sokkal inkább a gépesített közlekedés szokatlansága, idegensége, ismeretlen-

* Az alábbi tanulmány a Közép-Európai Egyetem történelem szakán megvédett szakdolgozatom (MA) rövidített és átdolgozott változata. A szakdolgozat elkészítésében nyújtott segítségéért hálával tartozom témavezetőmnek, BODNÁR Juditnak.